

ทัศนคติและพระคำรึทางการเมืองของพระภิกษุสมเด็จพะเจ้านองยาเธอ
เจ้าฟ้ามงกุฎ ในระหว่างที่ทรงผนวช

(พ.ศ. 2367 - 2394)

ทัศนคติและพระคำรึทางการเมืองของพระภิกษุสมเด็จพะเจ้านองยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ
ในระหว่างที่ทรงผนวช

การดำรงชีวิตในสมณเพศของพระภิกษุสมเด็จพะเจ้านองยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ
ซึ่งในที่นี้จะใช้คำแทนพระนามว่า "วชิรญาณภิกษุ" อันเป็นนามฉายาที่ทรงได้รับเมื่อทรง
ผนวชนั้น เป็นช่วงเวลาที่มีความสำคัญยิ่งต่อทัศนคติและพระคำรึทางการเมืองของพระองค์
ประสบการณ์จากชีวิตอีกแบบหนึ่ง ซึ่งแตกต่างจากชีวิตในราชสำนักที่พระองค์เคยชิน ทำให้
โลกทัศน์ของพระองค์กว้างขึ้น อันมีผลโดยตรงต่อทัศนคติทางการเมืองที่แม้จะคงลักษณะ
พื้นฐานเดิมที่มีอยู่ก่อนทรงผนวชไวบาง แต่ก็ได้พัฒนาให้ลึกซึ้งและกว้างกว่าเดิมใน 3
ประการคือ

1. ทัศนคติต่อพระพุทธศาสนาในฐานะวิถีสู่อำนาจทางการเมือง
2. ทัศนคติต่อบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยในระบบสมบูรณาญา-
สิทธิราชย์
3. พระคำรึเกี่ยวกับการดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยในรัชกาล
พระบาทสมเด็จพะเจ้านองยาเธอ

ควยการดำเนินการตามทัศนคติและพระคำรึทางการเมืองเหล่านี้ ทำให้
วชิรญาณภิกษุสามารถสร้างผลสะเทือนอย่างกว้างขวางทั้งในวงการศาสนาและการเมือง
พระองค์มิได้เป็นเจ้านายที่มีสิทธิธรรมเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ทรงเป็นผู้นำทาง
ศาสนาที่มีความสามารถและรอบรู้ทางการเมืองไม่แพ้เจ้านายและขุนนางที่เป็นกลุ่มก้าว
หน้าในขณะนั้นควย ทามกลางสภาพทางการเมืองและสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงระหว่าง

การคงลักษณะจารีตเดิมของสังคมไทยกับการรับวิทยาการของตะวันตกที่เจริญกว่า
 วิชาญาณภิกษุได้รวมเอาลักษณะที่ขัดแย้งกันของตะวันตกและไทยไว้ในพระองค์อย่างกลมกลืน
 ควบการคงลักษณะจารีตตามสังคมไทยแบบเดิมก่อนรับวัฒนธรรมแบบตะวันตกไว้ แต่ในขณะ
 เดียวกันก็ทรงแสดงออกถึงความมีเหตุผลตามหลักวิทยาศาสตร์ของตะวันตกด้วย ทำให้
 พระองค์เข้ากันได้กับคนที่ยังยึดมั่นในประเพณีเดิม และพวกที่นิยมความคิดแบบตะวันตก จน
 กระทั่งพระองค์เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปว่าเหมาะสมที่สุดที่จะขึ้นเป็นกษัตริย์ต่อจากพระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

วิชาญาณภิกษุยอมมีเหตุผลของพระองค์ที่วางเป้าหมายในชีวิต เช่นนั้นแทนที่จะ
 เลือกการบำเพ็ญเพียรทางศาสนาเพื่อไปสู่ความหลุดพ้นหรือนิพพาน อันเป็นสิ่งที่พุทธศาสนิกชน
 ทุกคนควรจะไปถึง ทั้ง ๆ ที่ทรงมีศรัทธาเลื่อมใสในศาสนาพุทธเป็นอย่างยิ่ง และยืนยันอยู่
 เสมอว่าเป็นศาสนาเดียวที่เป็นที่พึ่งของมนุษย์ได้¹ สิ่งที่เห็นยว้างวิชาญาณภิกษุไม่ไหว
 จุดหมายที่พระนิพพานก็คือ ความรู้สึกดังพระทัยที่ว่า พระองค์คือผู้มีสิทธิอันชอบธรรมใน
 ราชสมบัติ มิใช่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่การที่ทรงยอมให้พระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ก็เพราะพระองค์ยังไม่พร้อมในหลาย ๆ ด้าน พระองค์
 ย่อมมีความเห็นคล้อยตามกรมหมื่นนุชิตชิโนรส พระปิตุลา ที่ให้คำแนะนำว่า "ยังมีเวลา
 ควรปรารภในราชสมบัติ ออย่าหวังดีกว่า"² เมื่อในครั้งนี้นี้ยังมีเวลาของพระองค์ จะ
 ต้องมีวันหนึ่งข้างหน้าเป็นเวลาของพระองค์บ้าง และการที่ทรงมีพระชนมมอันพรชากว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, คาถาสรรเสริญพระธรรมวินัย
 แปลโดย สมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทว สา) วัดราชประดิษฐ์ แสดงเทศนาในกัณฑ์สสังยุตตถก
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ โปรดให้พิมพ์ครั้งแรกในงานพระราชทาน
 เพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิงสรพสมบุรณ์ เมื่อปีระกา พ.ศ. 2464 (พระนคร : โรงพิมพ์
 โสภณพิพรรฒนาการ, 2464), หน้า 26.

²สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 63.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง 17 ปี คงมีส่วนทำให้ความหวังของพระองค์เป็นไปไค้มากขึ้น

เมื่อการเล็ดลอดอยู่ในสมณเพศของวชิรญาณภิกษุนั้นเกิดจากแรงกดดันของสถานการณ์ทางการเมืองมากกว่าความศรัทธาในวิถีชีวิตของพระภิกษุ การบำเพ็ญบารมีในช่วงผนวชของพระองค์จึงเป็นไปเพื่อตำแหน่งกษัตริย์มากกว่าเพื่อความหลุดพ้นตามคำปฏิญาณในการขอบรรพชาของพระภิกษุ และเรื่องนี้คงทำให้วชิรญาณภิกษุไม่สบายพระทัยนัก จึงได้โปรดฯ ให้ตัดประโยคที่ผู้ภักดีขอบรรพชาว่าจะต้องไปให้ถึงนิพพานออกจากคำขอบรรพชาของสงฆ์ธรรมยุติกนิกายของพระองค์ โดยทรงให้เหตุผลว่าไม่ควรปฏิญาณถึงเพียงนั้น เนื่องจากนิพพานเป็นของยากเกินกว่าผู้บรรพชาทุกคนจะไปถึงได้¹

ดังนั้นจึงปรากฏหลักฐานว่า แม้วชิรญาณภิกษุจะทรงผนวชอยู่แต่ก็สนพระทัยติดตามข่าวสารการเมืองอยู่เสมอ โดยเฉพาะในราชสำนัก และถึงแม้ว่าพระองค์จะไม่อยู่ในพระนครก็ต้องให้มีคนคอยรายงานความคืบหน้าไปให้ทรงทราบเป็นประจำ² และนอกจากการที่ความบงาบของพระองค์ในทางศาสนาแล้ว ยังมีเรื่องราวอีกหลายเรื่องที่แสดงให้เห็นว่าความปรารถนาในราชบัลลังก์ของวชิรญาณภิกษุมิได้น้อยลงเลยตลอดระยะเวลาอันยาวนานที่ดำรงความเป็นพระภิกษุ คือ

เมื่อวชิรญาณภิกษุเสด็จเข้าไปเยี่ยมพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมมหาราชวังนั้น ได้ทรงลูบคลำพระแสงในหมู่เครื่องสูงที่นำมาตั้งไว้ซึ่งอาจตีความได้ว่าเป็นการแสดงความอาลัยในราชสมบัติ³

¹ หจข., สบ. 254/40 ลายพระหัตถ์สมเด็จพระยาค่างราชานุภาพถึงสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทราวาส (12 พฤษภาคม 2478).

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1, หน้า 2.

³ ฐานิสสร, ประวัติศาสตร์ประเทศไทยกับธรรมยุติกประหาร (พระนคร : มณีกรวิทยาการพิมพ์, 2518), หน้า 87-88.

ต่อมาอีก 7 วัน กรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ พระอนุชาที่มีพระชนม์ได้เล็กน้อย และสนิทกับวชิรญาณภิกษุ ได้เสด็จไปเยี่ยมวชิรญาณภิกษุที่พระตำหนักวัดมหาธาตุเป็นพระองค์แรก วชิรญาณภิกษุทรงซาบซึ้งพระทัยมาก ถึงกับตรัสปฏิญาณในทำนองสัญญาทางการเมืองว่า ต่อไปภายหน้ากรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ "เดินหน้า" พระองค์ "เดินกลาง" และให้กรมพระเทเวศร์วชิรินทร "เดินหลัง" ซึ่งน่าจะหมายถึง วังหน้า วังหลวง และวังหลัง ข้อความที่สัญญากันไว้นี้ พระยากระสาปนกิจโกศล (โหมค อมาตยกุล) ผู้บันทึกใ้กล่าววาทังสองฝ่าย คือ วชิรญาณภิกษุและกรมหลวงมหิศวรินทรามเรศทรงเล่าตรงกัน¹ และในประวัติวัดมหาพฤฒารามได้มีเรื่องเกี่ยวกับวชิรญาณภิกษุว่า เมื่อ พ.ศ. 2393 ทรงแปรที่ประทับจากวัดบวรนิเวศวิหารมาที่วัดบรมนิวาส และได้เสด็จไปถวายฉาป่าแก่พระอริการแก้ว พระเถระสูงอายุวัย 107 ปีแห่งวัดท่าเกวียน ในครั้งนั้นทรงได้รับคำพยากรณ์จากพระอริการแก้วว่าจะได้เป็น "เจ้าชีวิต" ในเร็ว ๆ นี้ กล่าวกันว่าวชิรญาณภิกษุทรงยินดีมาก ทรงสัญญาว่าถ้าได้ครองแผ่นดินจริงจะมาสสร้างวัดให้อยู่ใหม่ และเมื่อทรงครองราชย์แล้ว ภายในปีแรกนั้นก็โปรดให้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดท่าเกวียนเป็นการใหญ่ เมื่อเสร็จแล้วได้พระราชทานนามว่า วัดมหาพฤฒาราม อันเป็นชื่อที่มีความหมายถึงพระอริการแก้ว²

การแสดงถึงสิทธิในราชบัลลังก์ของวชิรญาณภิกษุมิได้จำกัดอยู่ในหมู่คนไทยเท่านั้น พระองค์ทรงยืนยันสิทธินี้กับพระสหายชาวอเมริกันดังปรากฏในลายพระหัตถ์ฉบับหนึ่งที่ทรงแปลความหมายพระนาม "เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติวงศ์" ที่จารึกในพระสุพรรณบัฏว่า "มงกุฎ แปลว่า เคราน (Crown) เจ้าฟ้ามงกุฎจึงแปลว่า "เจ้าชายทรงยศสูง

¹ พระยากระสาปนกิจโกศล, "บันทึกความทรงจำ...", หน้า 25.

² ประวัติวัดมหาพฤฒาราม พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล พระกรฐินเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานที่วัดมหาพฤฒาราม เมื่อวันที่ 12 ตุลาคม พ.ศ. 2511 (กรุงเทพฯ : บริษัทประชุมช่าง จำกัด, 2511), หน้า 4-5 .

แห่งมงกุฏ หรือเจ้าชายเป็นรัชทายาท¹

เพื่อให้ความปรารถนาของพระองค์เป็นความจริง วัชรญาณภิกษุจะต้องใช้ความพยายามอย่างยิ่งในการสร้างฐานอำนาจทางการเมืองขึ้น และพัฒนาความสามารถของพระองค์ให้เป็นที่ยอมรับของกลุ่มอำนาจทางการเมืองในขณะนั้นว่า พระองค์คือผู้ที่เหมาะสมที่สุดสำหรับตำแหน่งกษัตริย์ในอนาคต ทั้งนี้เป็นผลมาจากการสรุปทฤษฎีในการสืบราชสมบัติเมื่อสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่ว่าสิทธิธรรมเพียงประการเดียวไม่อาจช่วยให้พระองค์โคตรองราชย์ เมื่อทรงเผชิญกับคู่แข่งที่มีคุณสมบัติอื่นเหนือกว่า

ด้วยความพยายามที่จะสร้างฐานอำนาจทางการเมืองจากสถานะพระภิกษุที่ต้องอยู่ในกรอบของทั้งศาสนาและการเมืองนั้น พระองค์จำเป็นต้องหาวิธีที่สามารถทำได้อย่างปลอดภัย ในขณะที่เดียวกันก็ทำให้พระองค์มีบทบาทเด่นจนเป็นที่ยอมรับกันทั้งทางศาสนาและการเมือง แต่ทั้งนี้จะต้องเป็นไปโดยสันติวิธี ซึ่งเป็นวิธีเดียวที่พระองค์สามารถทำได้ในขณะนั้น

ในที่สุดวัชรญาณภิกษุก็ทรงพบทางออกด้วยการตั้งกลุ่มปฏิบัติธรรม หรือต่อมาคือธรรมยุติกนิกาย และการดำเนินการของธรรมยุติกนิกายนั้น คือภาพสะท้อนของทัศนคติที่มีต่อความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งของการเมืองและศาสนาในฐานะที่ศาสนาเป็นวิถีสู่อำนาจทางการเมือง และทัศนคตินี้ได้เป็นหลักในการดำเนินชีวิตของพระองค์ตลอดเวลาที่อยู่ในสมณเพศ

ภายใต้การสร้างฐานอำนาจทางการเมืองจากศาสนา วัชรญาณภิกษุยังต้องสร้างภาพพจน์ของพระองค์ให้เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปว่า ทรงเพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติของ

¹ หจข., ร.4.1ก/1 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง นาย ยี่ คับลยู เอ็คคิง ลงวันที่ 14 กรกฎาคม ค.ศ. 1848 (พ.ศ. 2391).

ผู้นำตามความต้องการของสังคมในขณะนั้น ทั้งนี้พระองค์จะต้องพยายามแสวงหาลักษณะผู้นำในอุดมคติของสังคมมาเป็นแบบในการวางพระองค์ โดยพิจารณาจากประสบการณ์ในชีวิตของพระองค์และปฏิกิริยาจากสังคมที่มีต่อบทบาททางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และผลจากความพยายามนั้นทำให้ทัศนคติทางการเมืองที่พระองค์มีอยู่ได้พัฒนาขึ้นใน 2 ประการ คือ ทัศนคติต่อบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และ พระคำรিতต่อการดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งจะได้นำเสนอรายละเอียดในหัวข้อต่อไป

ทัศนคติต่อพระพุทธศาสนาในฐานะวิถีสู่อำนาจทางการเมือง

การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเหตุการณ์สำคัญที่มีผลสะท้อนสูงต่อการพัฒนาทัศนคติทางการเมืองของวชิรญาณภิกษุ ในรัชกาลนี้ พระองค์มีได้อยู่ในฐานะเจ้าฟ้ารัชทายาทที่พร้อมพร้อมทั้งด้วยเกียรติยศอีกต่อไป แต่เป็นเพียงพระภิกษุสมเด็จพะเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ ผู้สืบทอดทางการเมือง

เหตุผลที่คณะเสนาบดีและเจ้านายอัญเชิญกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นครองราชย์แทนที่จะเป็นเจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งกำลังทรงผนวชภายใต้คำทำนายว่า วชิรญาณภิกษุ นั้น คงจะเป็นส่วนสำคัญที่กระตุ้นให้วชิรญาณภิกษุ เกิดขัดขืนมานะอันแรงกล้าที่จะพัฒนาคุณสมบัติของพระองค์ให้เหมาะสมที่จะเป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไปตามสิทธิธรรมที่พระองค์มีอยู่

ดังนั้นพฤติกรรมของวชิรญาณภิกษุที่แสดงออกในฐานะผู้นำสงฆ์ธรรมยุติกนิกายจึงเป็นไปเพื่อจุดประสงค์ทางการเมือง คือ การกลับไปสู่ราชบัลลังก์ด้วย นอกเหนือจากการบำเพ็ญกิจทางศาสนา ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความเห็นว่า การตั้งกลุ่มธรรมยุตของวชิรญาณภิกษุเป็นการต่อสู้อย่างยิ่ง¹

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราโชวาทพระราชทานสมเด็จพะบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร, (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีนุษากร โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย ณ พระเมรุทองสนามหลวง พ.ศ. 2493), อ้างถึงใน อัจฉรา กาญจนอมัย, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น...", หน้า 157.

ทัศนคติต่อพระพุทธศาสนาในฐานะวิถีสู่อำนาจทางการเมืองของวชิรญาณภิกษุ
อาจพิจารณาได้เป็น 3 ส่วน คือ

ก. ปัจจัยที่ก่อให้เกิดทัศนคติต่อพระพุทธศาสนาในฐานะวิถีสู่อำนาจทางการเมือง

1. ความรับรู้ของวชิรญาณภิกษุเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของพุทธศาสนาและการเมืองจากรูปธรรมและแนวคิดที่ปรากฏในสังคมไทย
2. พระอุปนิสัยปรีชาสามารถของวชิรญาณภิกษุ
3. สภาพแวดล้อมทางการเมืองของวชิรญาณภิกษุในสมัยต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ข. ทัศนคติต่อพระพุทธศาสนาในฐานะวิถีสู่อำนาจทางการเมือง

ค. การดำเนินการตามทัศนคติและผลสำเร็จในการกลับสู่ราชบัลลังก์ของวชิรญาณภิกษุ

ก. ปัจจัยที่ก่อให้เกิดทัศนคติต่อพระพุทธศาสนาในฐานะวิถีสู่อำนาจทางการเมือง

การที่วชิรญาณภิกษุมีทัศนคติเช่นนี้ น่าจะเป็นผลมาจากความคิดรวบยอดที่ได้นำเอาความรับรู้เรื่องความสัมพันธ์ของพุทธศาสนาและการเมืองมาประสานกับสภาพที่เป็นจริงของพระองค์ โดยมีพระปรีชาสามารถและพระอุปนิสัยเป็นปัจจัยชี้ขาดที่สำคัญในการกำหนดวิถีการ ดังจะพิจารณาตามลำดับต่อไปนี้ คือ

1. ความรับรู้ของวชิรญาณภิกษุเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างการเมืองและพุทธศาสนาจากแนวคิดและรูปธรรมที่ปรากฏในสังคมไทย

วชิรญาณภิกษุในฐานะที่อยู่ในราชตระกูลที่ได้รับการฝึกฝนเพื่อเป็นพระมหากษัตริย์ในอนาคต ย่อมจะตระหนักถึงความสัมพันธ์อันลึกซึ้งระหว่างศาสนาพุทธกับการเมืองเป็นอย่างดีว่า อำนาจในสังคมไทยนั้นมาจากสองสถาบัน คือ สถาบันทางศาสนากับการเมือง ทั้งนี้

เนื่องมาจากพุทธศาสนาคือแหล่งที่มาของความคิดทางการเมืองไทย ทั้งในรูปแบบการปกครองและคุณธรรมของผู้ปกครอง¹ สถาบันสงฆ์ซึ่งเป็นตัวแทนของศาสนาจึงต้องมีบทบาทสำคัญในการยืนยันความเป็นธรรมราชาของพระมหากษัตริย์แต่ละองค์ ด้วยเหตุที่ "ธรรมราชา" เป็นเงื่อนไขสำคัญต่อการดำรงอยู่ของสถานภาพกษัตริย์ เพื่อพิสูจน์ความเป็นธรรมราชาพระมหากษัตริย์จึงต้องทำนุบำรุงพุทธศาสนา ควบคู่ไปกับการพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ให้แก่พระสงฆ์ในค่านต่าง ๆ ทั้งทางค่านเศรษฐกิจ และการรักษาความบริสุทธิ์ของหลักธรรม สถาบันศาสนาและพระมหากษัตริย์จึงเกื้อกูลกันและร่วมกันรักษาระบอบสังคมนั้นไว้²

โดยปกติพระมหากษัตริย์จะเห็นความสำคัญของสถาบันสงฆ์ซึ่งเป็นตัวแทนของศาสนา และจะพยายามรักษาความสัมพันธ์อันดีที่มีต่อกัน มิฉะนั้นจะเกิดผลกระทบต่อนโยบายของพระองค์เอง การสูญเสียอำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัด การโค่นล้มพระองค์ดำเนินไปภายใต้ข้อกล่าวหาที่ร้ายแรงข้อหนึ่ง คือ ทรงลงอาญาแก่พระสงฆ์ที่ไม่ยอมถวายความเคารพพระองค์ในฐานะโสดคามัน³ โดยปกติการใช้พระราชอำนาจลงโทษพระสงฆ์จะเป็นไปด้วยเหตุผลในการรักษาศาสนา เช่น กรณีที่พระสงฆ์ไม่ปฏิบัติตามวินัย หรือถ้าเป็นเรื่องที่กระทบกระเทือนความมั่นคงของราชบัลลังก์จริง ๆ ก็ต้องให้บุคคลผู้นั้นพ้นจากสมณเพศก่อนจึงจะลงอาญาได้⁴

¹โปรดอ่านรายละเอียดในงานของ สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทวณิช , ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย เอกสารวิจัยหมายเลข 6 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณกิจ เทรคคิง, 2523), บทที่ 2 และ 3.

²กรมศิลปากร, เอกสารของครอว์ฟอร์ด, แปลโดย ไพโรจน์ เกษแมนกิจ, หน้า 126.

³ชัยมงคล อุกมทรัพย์และประยูทธ สิทธิพันธ์, อนุภาพพระเจ้ากรุงธน, หน้า 233.

⁴ตัวอย่างกรณีสำเร็จโทษพระเจ้ากรุงธนบุรี ใน ชัยมงคล อุกมทรัพย์ และประยูทธ สิทธิพันธ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 243.

การอยู่ในสมณเพศจึงเป็นสถานภาพที่ปลอดภัยและมั่นคงมาก ทั้งยังได้รับการเคารพจากทุกระดับชั้นของคนในสังคม แม้กระทั่งพระมหากษัตริย์ทำให้เกิดความสัมพันธ์รูปแบบหนึ่งระหว่างการเมืองกับศาสนา คือ การเข้ามาบวชในศาสนาพุทธเป็นวิธีลี้ภัยการเมืองที่ปลอดภัยที่สุดของสังคมไทย

วชิรญาณภิกษุก็ทรงเห็นความสำคัญของศาสนาในฐานะแหล่งลี้ภัยการเมือง และพระองค์ได้ใช้ความสัมพันธ์รูปแบบนี้ในการแก้ปัญหาทางการเมืองของพระองค์

อนึ่ง การเข้ามาเป็นพระภิกษุในศาสนาพุทธ นอกจากจะหนีจากอำนาจทางการเมืองได้แล้ว ยังเป็นช่องทางที่จะกลับไปสู่อำนาจทางการเมืองได้อีก ถ้าผู้นั้นต้องการวิธีการกลับไปสู่อำนาจทางการเมืองมีอยู่หลายแบบด้วยกัน วิธีแรก อาศัยความเป็นพระภิกษุของสมุณฺหฺนระหว่างผนวช และบุกเข้าพระราชวังชิงบัลลังก์จากพระมหากษัตริย์ เช่น พระพิมลธรรม โอรสของพระเอกาทศรถอันประสูติจากพระสนม ได้ชิงบัลลังก์จากพระศรีเสาวภาคด้วยวิธีนี้ จากนั้นจึงปราบดาภิเษกเป็น พระเจ้าทรงธรรม¹

วิธีที่สอง เป็นไปโดยสันติ คือ เจ้านายและเสนาบดีพร้อมใจกันเชิญให้ลาผนวชไปครองราชย์ เนื่องจากเห็นว่า เป็นผู้มีคุณสมบัติเหมาะสมที่สุดในช่วงเวลานั้น เช่น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิต้องลาผนวชไปครองราชย์ครั้งที่ 2 ในสมัยเสียกรุงครั้งที่ 1²

วิธีสุดท้าย พระภิกษุใดผนวชความเป็นกษัตริย์เข้ากับสถานภาพของพระสงฆ์ เจ้าพระบาง เป็นตัวแทนที่เห็นได้ชัดที่สุด และเป็นเรื่องที่คนในสมัยรัตนโกสินทร์รู้จักกันอย่างดี เนื่องจากเรื่องนี้เกิดในสมัยเสียกรุงศรีอยุธยาเช่นกัน

ดังนั้นความเป็นพระสงฆ์กับความเป็นกษัตริย์จึงอยู่ใกล้เคียงกันมาก และทั้งสองสถานะสามารถเปลี่ยนไปมาได้ตามความเหมาะสมของสถานการณ์

¹ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 (เล่มต่อ) "พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)", (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2512), หน้า 96-97

²ประชุมพงศาวดาร เล่ม 31, หน้า 28, 39.

แผนภูมิที่ 1

การเปลี่ยนแปลงสถานภาพระหว่างพระภิกษุ และกษัตริย์

ตัวอย่างที่ปรากฏในชาดก ก็แสดงถึงการเปลี่ยนสถานะในรูปแบบนี้เช่นกัน พระเวสสันดรอันเป็นพระชาติสุดท้ายที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี ก่อนตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ได้ใช้การบวชเป็นทางออกเมื่อเผชิญปัญหาทางการเมือง และบำเพ็ญบารมีในระหว่างที่บวชอยู่ เมื่อเหตุการณ์คลี่คลายก็ลาผนวชออกมาครองราชย์ตามคำเรียกร้องของพระราชวงศ์และราษฎร¹

ด้วยเหตุนี้คนไทยในสมัยนั้นจึงชินกับการเปลี่ยนสถานภาพระหว่างความเป็นกษัตริย์และความเป็นพระภิกษุ ทั้งนี้เนื่องมาจากความเชื่อเรื่องบุญกรรมว่าเป็นเครื่องกำหนดฐานะและวิถีชีวิตของคนในสังคม ผู้ที่ทำบุญมามากที่สุดจะอยู่ในฐานะสูงสุดคือกษัตริย์ เมื่อรวมกับความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด คนไทยจึงต้องทำบุญกุศลอยู่เสมอเพื่อดำรงไว้ซึ่งสถานภาพที่พอใจ หรือเพื่อเปลี่ยนแปลงสู่สถานภาพใหม่ที่ดีกว่าทั้งในชาตินี้และชาติหน้า²

¹โปรดอ่านรายละเอียดใน กัณฑ์มหาพรต ฉกษัตริย์ และนครกัณฑ์ กระทั่งวงศึกษาศึกษา, มหาเวสสันดรชาดก พระยาและคุณหญิงสาส์นรัฐวิภาค พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ นางสาวจงกลนี สาส์นรัฐวิภาค ณ วัดไตรมิตรวิทยาราม วันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ. 2493, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2490), หน้า 338-387.

²ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติสังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษที่ 25 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2523), หน้า 254-255.

จากความเชื่อเรื่องบุญบารมีนี้ สถาบันกษัตริย์ได้สร้างความมั่นคงเพิ่มขึ้นด้วยการผนวกความเป็นกษัตริย์เข้ากับภาวะของสิ่งเคารพสูงสุดในแต่ละศาสนาที่มีอิทธิพลต่อความเชื่อของคนในสังคม เช่น ทรงเป็นเทวราชาในหลายระดับ¹ และทรงเป็นพระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมีเพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต²

ความคิดนี้ค่านหนึ่งทำให้สถานภาพของสถาบันกษัตริย์สูงส่งและมั่นคงขึ้น ส่วนอีกค่านหนึ่งจะเป็นการเปิดทางใหญ่ผ่านทางศาสนาที่มีบารมีสูง ก้าวไปสู่ตำแหน่งกษัตริย์ได้เช่นกัน หรือเมื่อคิดในค่านกลับ เมื่อตำแหน่งกษัตริย์เป็นศูนย์รวมของอำนาจทางการเมืองและภาวะของผู้นำสูงสุดในศาสนา เจ้านายที่เป็นผู้นำทางศาสนาก็สามารถผนวกอำนาจทางการเมืองเข้ามาได้เช่นกัน ดังเช่นกรณีของพระเจ้าทรงธรรมในสมัยอยุธยา³

ความเชื่อในเรื่องบุญบารมีทำให้คนไทยยอมรับพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ขึ้นแทนองค์เก่าที่ถือว่ามิบุญน้อยกว่าหรือหมดบุญแล้ว⁴ การแสดงออกว่าเป็นผู้มีบุญบารมีจึงเป็นคุณสมบัติที่สำคัญมากในการเป็นกษัตริย์ แม้แต่เจ้าพระฝางซึ่งมาจากสามัญชน และมีได้สีกจากสมณเพศกอนตั้งตัวเป็นเจ้าก็ยังได้รับการยอมรับและนิยมเลื่อมใสจากราษฎรมากจนเป็นผู้นำที่มีอิทธิพลสูงหนึ่งใน 6 ชุมชนก่อนที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะรวมให้เป็นอาณาจักรเดียวกัน⁵

¹สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, หน้า 12-15.

²กรมศิลปากร, ประชุมประกาศ ร.4 พ.ศ. 2408 - 2410, หน้า 238. (ประกาศแผ่พระราชกฤษฎีกาในการฉลองวัดหงษ์รัตนาราม).

³ประชุมพงศาวดารเล่ม 39 เล่มต่อ, หน้า 96-97.

⁴สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงห้ามทหารมิให้สู้รบกับฝ่ายที่ต้องการโค่นล้มพระองค์ โดยให้ยอมรับสภาพของพระองค์ว่า "สิ้นบุญแล้ว".

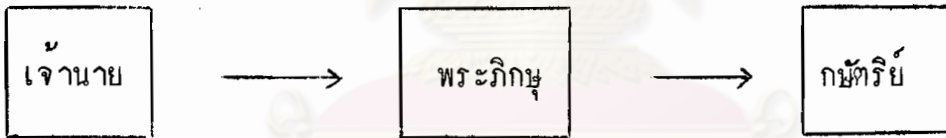
⁵ชัยมงคล อุดมทรัพย์ และ ประยูทศ สិทธิพันธ์, อานุญาตพระเจ้ากรุงธน, หน้า 37. เจ้าพระฝางตั้งตัวเป็นเจ้าทั้ง ๆ ที่ยังดำรงตำแหน่งพระราชาคณะ เมืองสวางคบุรี (ฝาง) แม้ทัพนายกองก็เป็นสงฆ์ทั้งสิ้น อย่างไรก็ตามกรณีของเจ้าพระฝางอาจเป็นกรณีพิเศษเนื่องจากภาวะทางการเมืองขณะนั้นอยู่ในสงครามที่ภาคที่พึ่ง.

คุณสมบัติที่สำคัญของเจ้าพระฝางคือ ทรงวิทยาคุณจากการเป็นพระวิปัสสนาธุระมาก่อน¹

จากความคิดเรื่องการสร้างบารมีทางศาสนาที่อำนาจทางการเมืองและรูปธรรมต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในตำราชั้นสูงของชนชั้นปกครอง คือ พระราชพงศาวดารและคัมภีร์ทางศาสนาพุทธ จึงเป็นที่มาของทัศนคติที่มีต่อศาสนาและการเมืองของวชิรญาณภิกษุอย่างกว้าง ๆ คือ ทรงเห็นว่าศาสนาเป็นทั้งที่ลี้ภัยทางการเมือง และเป็นช่องทางที่จะกลับไปสู่ราชบัลลังก์ได้ วิธีชีวิตในช่วงผนวชของพระองค์จึงขิ้นต้นและลงท้ายไม่ต่างจากพระมหากษัตริย์หลายพระองค์ที่มาจากความเป็นพระภิกษุ คือ

แผนภูมิที่ 2

วิถีทางสู่ราชบัลลังก์ของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ส่วนในรายละเอียดของทัศนคติที่เป็นลักษณะเฉพาะพระองค์นั้น ได้เกิดขึ้นหลังจากที่พระองค์ได้ใช้ความคิดกลั่นกรองความรู้ในเรื่องศาสนา และการเมืองให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางการเมืองของพระองค์ และสภาพของวงการสงฆ์ในขณะนั้น โดยมีพระอุปนิสัยและพระปรีชาสามารถเป็นตัวกำหนดที่สำคัญ

¹ ชัยมงคล อุดมทรัพย์ และ ประยุทธ์ สิทธิพันธ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า

2. พระอุปนิสัยและพระปรีชาสามารถของวชิรญาณภิกษุ.

วชิรญาณภิกษุได้รับการปลูกฝังให้มีคุณสมบัติของนักปกครองที่มีคุณธรรมตามแบบศาสนาพุทธตั้งแต่ก่อนผนวช เมื่อทรงผนวชก็ทรงได้รับอิทธิพลจากหลักธรรมในศาสนามากขึ้น เมื่อประกอบกับพระสติปัญญาที่เฉลียวฉลาด สุขุมคัมภีรภาพและรักการแสวงหาความรู้¹ ส่งผลให้พระองค์มีพระอุปนิสัยหลายประการที่เป็นปัจจัยสำคัญพื้นฐานของทัศนคติทางการเมืองในระหว่างที่ทรงผนวช รวมทั้งทัศนคติที่มีต่อพุทธศาสนาในฐานะวิถีสู่อำนาจทางการเมืองด้วย

พระอุปนิสัยของวชิรญาณภิกษุที่ปรากฏอยู่ในหลักฐานต่าง ๆ คือ งานเขียนของบุคคลรวมสมัย งานพระราชนิพนธ์ของพระองค์ และการตีความจากพฤติกรรมในระหว่างที่ทรงผนวช แสดงถึงลักษณะเด่นของพระองค์ดังนี้ คือ

วชิรญาณภิกษุทรงเป็นผู้นำที่มีราชชัตติยमानะสูง รักพระเกียรติยศ และจะไม่ยอมกระทำการใดที่เป็นการลดพระเกียรติยศของพระองค์เลย² ทรงมีความพยายามอย่าง

¹ Craig G. Reynolds, "The Buddhist Monkhood in Nineteenth Century Thailand" (Ph.D. Thesis, The Graduate School, Cornell University, 1972), p. 63.

² กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2410, "ประกาศแม่พระราชกุศลในการฉลองวัดหงษรัตนาราม", หน้า 232-3. ได้ยืนยันถึงความรู้สึกรักษาพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะผนวชว่า

กรณีที่ไม่ยอมปฏิสังขรณ์วัดหงษรัตนารามร่วมกับกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์โดยให้เหตุผลว่า วิหารที่สร้างเป็นของเล็ก ทรงไม่ปรารถนาจะทำให้เสียพระเกียรติยศ

"ไหน ๆ เกิดมาก็เป็นชาย ชีวิตยังไม่ทำลายไม่ควรหมิ่นประมาทกัน."

แรงกล้าที่จะไปสู่จุดหมายปลายทางที่วางไว้¹ แต่จะต้องเป็นไปอย่างสันติวิธีอันเป็นผลที่ได้จากการอบรมในเรื่องคุณธรรมความสามัคคีในพระราชวงศ์ และหลักธรรมของพุทธศาสนาที่สอนมิให้อาฆาตพยาบาทของเวร แต่ให้อาษนะความชัว่ด้วยความคิด² พระองค์ทรงมีพระอุปนิสัยที่รักการประนีประนอม จึงเป็นผู้ประสานผลประโยชน์ได้ดี ทรงเห็นการณ์ไกลและเป็นการเฉลียวคืดผู้เป็นไปด้วยอำนาจแห่งเหตุ³ วัชรญาณภิกษุทรงเคารพสัจจะว่าเป็นคุณธรรมสูงสุด⁴ พระองค์จึงมีพระอัชฌาศัยที่ซื่อตรง⁵ และเป็นผู้มีความ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", มหามกุฏราชานุสรณีย์ คณะธรรมยุตและมหามกุฏราชวิทยาลัยโดยเสด็จพระราชกุศลเฉลิมพระเกียรติสมัยครบ 100 ปี จากวารสารเสด็จสวรรคตพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2511 (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511), หน้า 11. และ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 8 พ.ศ. 2463, พระคำรัสของสมเด็จพระมหาสมณะ เรื่องตั้งธรรมเนียมถวายพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวันมหาปวารณาประจำปี, หน้า 220 ว่า "จะทรงโปรดอะไรโปรดทำจริง ๆ".

²ลักษณะนี้แสดงออกในการยกโทษให้ พระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) กับพระพลสงคราม (ลาว) ผู้เคยก่อเหตุบาดหมางกับพระองค์ก่อน.

³สว, พุทธศาสนวงศ์, หน้า 18.

⁴หจข, ร.4.1ก/1 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง นายยี คับลยู เอ็คคี ลงวันที่ 18 พฤศจิกายน ค.ศ. 1849 (พ.ศ. 2392).

⁵แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 8 พ.ศ. 2463 พระคำรัสของสมเด็จพระมหาสมณะ เรื่องตั้งธรรมเนียมถวายพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวันมหาปวารณาประจำปี, หน้า 220.

กศัญญา¹

พระปรีชาสามารถและพระอุปนิสัยของวชิรญาณภิกษุ คือสิ่งสำคัญในการ เกิดทัศนคติต่อพุทธศาสนาในฐานะวิถีสู่อำนาจทางการเมือง เมื่อทรงพิจารณาวิถีการไปสู่อำนาจทางการเมืองจากความริบหรี่ที่มีอยู่ และจากสภาพแวดล้อมทางการเมืองของพระองค์ในขณะนั้น

3. สภาพแวดล้อมทางการเมืองของวชิรญาณภิกษุในสมัยต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ก) สถานการณ์ทางการเมืองของวชิรญาณภิกษุ

เมื่อสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยใหม่ ๆ นั้น การเลือกตัวผู้สืบราชสมบัติทำให้วชิรญาณภิกษุอยู่ในฐานะคู่แข่งชั้นของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จะทรงหลีกเลี่ยงให้แกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยการผนวชต่อไปก็ตาม ความรู้สึกนั้นก็ยังมีอยู่ จะเห็นได้จากเหตุการณ์เมื่อวชิรญาณภิกษุเผชิญหน้ากับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงเข้ามาเยี่ยมพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมมหาราชวัง กรมหมื่นรักษนเรศรได้แสดงความระแวงวชิรญาณภิกษุอย่างเปิดเผย ด้วยการเข้าค้นพระองค์ว่าซ่อนอาวุธเข้ามาหรือไม่ ทางฝ่ายวชิรญาณภิกษุก็ตกพระทัยเกรงว่าจะถูกทำร้ายถึงกับร้องขอชีวิต แต่ในที่สุดเรื่องก็ระงับลงได้เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับรองว่าจะไม่มีการทำร้ายวชิรญาณภิกษุ เพราะทุกคนในที่นั้นมีความเป็น "พี่น้อง" กัน²

¹ยอร์จ ฮอวส์ เฟลคส์, หมอมหาเถลิงในรัชกาลที่ 4, แปลและเรียบเรียงโดย กองคริสเตียนศึกษา สภาคริสตจักรในประเทศไทย (พระนคร : โรงพิมพ์รวมมิตรไทย, 2504), หน้า 21. กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานเงินให้แกภริยาหม้ายของ ดร.แคสเวล ผู้สอนภาษาอังกฤษให้พระองค์ถึง 2 ครั้ง เพื่อเป็นการตอบแทนบุญคุณ.

²พระยากระสาปนกิจโกศล, "บันทึกความทรงจำ...", หน้า 25.

ถึงแม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีท่าทีเป็นมิตรต่อวชิรญาณภิกษุ แต่ความตึงเครียดของสถานการณ์ยังคงดำรงอยู่อย่างน้อยที่สุดเป็นเวลา 7 วัน หลังจากการสวรรคตของสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จะเห็นได้ว่าไม่มีเจ้านายและขุนนางผู้ใดกล้าคิดต่อกับวชิรญาณภิกษุเลยด้วยเกรงจะเกิดการจลาจล จนกระทั่งกรมหลวงมหิศวรินทรามเรศได้เสด็จไปเยี่ยมเป็นองค์แรกและไม่เป็นอันตราย ถึงกระนั้นก็ตามฐานะทางการเมืองและเศรษฐกิจของพระองค์ก็ไม่ดีดังที่เคยเห็นเข้าเป็นพวกเท่าใดนัก นอกจากนี้ผู้ที่จงรักภักดีกันมาก่อน

ขณะที่ทรงผนวชนั้นวชิรญาณภิกษุทรงมีไพร่พลอยู่จำนวนหนึ่ง เป็นข้าหลวงเดิมของพระองค์ และเข้าในกรมของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระราชทานให้พระองค์เป็นส่วนมรดก เมื่อสิ้นเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีแล้ว¹

รายได้ของวชิรญาณภิกษุมาจาก 2 ทาง คือ เงินเดิมที่เคยได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก่อนทรงผนวช และเงินนิตยภัตรที่ได้รับพระราชทานรายเดือนจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว² เงินจำนวนนี้เป็นค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ของพระองค์ พระราชโอรส³ และเงินเบี้ยหวัดเข้าในกรม วินัยของพระภิกษุเป็นข้อจำกัดที่วชิรญาณภิกษุไม่สามารถจะหารายได้จากวิธีอื่นเช่นการค้าสำเภาอย่างเจ้านายบางพระองค์ และไม่สามารถจะเร่งรัดเงินอากรได้ครบตามจำนวนฐานะของพระองค์ จึงไม่มั่งคั่งนัก ถ้าเทียบกับเจ้านายพระองค์อื่นที่มีอิทธิพลในขณะนั้น

เมื่อผนวชใหม่ ๆ วชิรญาณภิกษุจึงมีฐานะที่ค่อนข้างโคตรเคี้ยวทางการเมือง และต้องเผชิญกับเหตุการณ์ต่าง ๆ โดยลำพังพระองค์ ถึงแม้จะมีผู้ที่เห็นใจพระองค์ก็คง

¹ กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2410, "ประกาศเรื่องจะพระราชทานเบี้ยหวัดพระโอรสพระธิดาในพระบรมราชวัง ปีนุลลับตศก," หน้า 4.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 3.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2 และ 5.

ไม่กล้าแสดงตัวเปิดแผนนี้ เนื่องจากเกรงราชภัย วชิรญาณภิกษุจึงมักตรัสเสมอภายหลังว่า ครั้นทรงผนวชพระองค์มี "วาสนาคำ" "เป็นคนลับหน้าคำชื่อ ไม่มีใครรู้จัก"¹ แม้แต่บ่าวไพร่ของพระองค์ก็ไม่คาดคิดว่าจะทรงมีโอกาสมีอำนาจวาสนาในทางการเมืองอีก²

ข) สถานภาพทางการเมืองของบุคคลที่มีความสำคัญทางการเมืองต่อวชิรญาณภิกษุ

บุคคลที่วชิรญาณภิกษุจะทรงคำนึงถึงในการสร้างบารมีเพื่อไปสู่ราชบัลลังก์ของพระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้านาย และขุนนางที่มีอิทธิพลทางการเมือง บุคคลเหล่านี้จะมีความสำคัญต่อวชิรญาณภิกษุในด้านต่าง ๆ กัน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะเจ้าชีวิตที่มั่นคงความเป็นไปในชีวิตของวชิรญาณภิกษุและทุกคนในราชอาณาจักรได้ ทรงมีอำนาจในการแต่งตั้งผู้สืบสันตติวงศ์ เจ้านายจะมีความสำคัญในฐานะที่มีสิทธิในการขึ้นครองบัลลังก์ก็เช่นเดียวกับวชิรญาณภิกษุ ส่วนขุนนางจะเป็นพลังสำคัญในการสนับสนุนให้เจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งขึ้นเป็นกษัตริย์ต่อไป

1) สถานภาพทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีฐานอำนาจทางการเมืองที่มั่นคงมาก พระองค์ได้แต่งตั้งผู้สนับสนุนการขึ้นครองราชย์ของพระองค์ให้ดำรงตำแหน่งสำคัญในราชการแทบทุกตำแหน่งที่ว่างอยู่ รัฐบาลของพระองค์จึงประกอบด้วยบุคคลที่ไว้วางพระทัยได้เป็นอย่างดี ดังเห็นได้จากตาราง

¹พระราชหัตถเลขาถึงพระยาวิจิตรชลธี พ.ศ. 2404 ใน พระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2 (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2506), หน้า 44 และ 52.

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรเทวีวิลาส พ.ศ. 2409," หน้า 154.

ตารางที่ 2

ขุนนางที่รับราชการในตำแหน่งสำคัญทางการ เมืองต้นรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

บุคคล	ตำแหน่ง	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 3
เจ้าพระยามหาเสนา (น้อย)	สมุหพระกลาโหม	ได้รับการแต่งตั้งในสมัย ร. 2
เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ)	สมุหพระกลาโหม	ผู้สนับสนุนให้ ร. 3 ขึ้นครองราชย์
เจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย)	สมุหนายก	ได้รับการแต่งตั้งในสมัย ร. 2
เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์)	สมุหนายก	สนิทสนมกับ ร. 3 ตั้งแต่สมัย ร. 2
เจ้าพระยาอมราช (ฉิม)	จตุสดมภ์กรมพระนครบาล	ไม่มีประวัติ
เจ้าพระยาธรรมมา (สมบุญ)	จตุสดมภ์กรมวัง	ผู้สนับสนุน ร. 3 ให้ขึ้นครองราชย์
เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ)	จตุสดมภ์กรมคลัง	ผู้สนับสนุน ร. 3 ให้ขึ้นครองราชย์
เจ้าพระยาพลเทพ (ทองอิน)	จตุสดมภ์กรมนา	ได้รับการแต่งตั้งในสมัย ร. 2
เจ้าพระยาพลเทพ (ฉิม)	จตุสดมภ์กรมนา	ข้าหลวงเดิมและเป็นบิดาของ เจ้าจอมน้อย สุหรานางงในรัชกาล ที่ 3 ก่อนได้รับตำแหน่งนี้เป็นที่ พระยาศรีสรไกร
พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต)	จางวางกรมพระคลัง สินค้า	ผู้สนับสนุนให้ ร. 3 ขึ้นครองราชย์
พระยาราชมนตรี (จางวางภู)	จางวางมหาดเล็กว่า พระคลังมหาสมบัติ	ข้าหลวงเดิม
จมื่นไวยวรนาถ (ช่าง)	หัวหมื่นมหาดเล็ก	ผู้สนับสนุนให้ ร. 3 ขึ้นครองราชย์
จมื่นราชามาตย์ (ชำ)	ปลัดกรมพระตำรวจ	ผู้สนับสนุนให้ ร. 3 ขึ้นครองราชย์

นอกจากขุนนางแล้ว เจ้านายที่ทรงกำกับกรมสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ล้วนแต่มา
จากผู้ที่สนับสนุนพระองค์ทั้งสิ้น

ตารางที่ 3

เจ้านายที่กำกับกรมสำคัญในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระนาม	กรมที่กำกับ	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 3
กรมหมื่นศักดิ์พลเสด็จ	กรมพระราชวังบวรสถานมงคล	พระปิตุลาอนุสนับสุนน ร. 3
กรมหมื่นสุรินทรรักษ์	กรมท่าและกรมมหาดไทย	พระปิตุลาอนุสนับสุนน ร. 3
กรมหมื่นรักษารณเรศ	กรมวังและกรมสังฆการี	พระปิตุลาอนุสนับสุนน ร. 3
กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร	กรมเมือง	พระปิตุลาอนุสนับสุนน ร. 3

ที่มาของตารางที่ 2 และ 3 :

1. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367 - 2396) พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ทานบุญหญิงวงษาอุปราช (ตาด สนิทวงศ์ ณ อยุธยา) วันที่ 17 มีนาคม พ.ศ. 2481 ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2481), หน้า 7-8. และ 26-27.
2. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์ (เรียบเรียง), ตั้งเจ้าพระยากรรัตนโกสินทร์ เจ้าพระยาภาสกรวงษา โปรดให้พิมพ์ครั้งแรกปีเมีย พ.ศ. 2461 (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ 2461), หน้า 35-172.
3. ราชสกุลวงศ์ พระนามเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนศุโขทัยธรรมราชา ทรงพิมพ์เป็นทักษิณานุปทาน อุทิศส่วนพระกุศลถวายสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ บรมราชชนนีพันปีหลวงในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพที่พระเมรุมาศท้องสนามหลวง วันที่ 24 พฤษภาคม พ.ศ. 2463 (กรุงเทพ : โรงพิมพ์ไทย, 2463), หน้า 12, 15-16.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้มีเพียงฐานอำนาจทางการเมือง และเศรษฐกิจที่มั่นคงเท่านั้น พระองค์ยังสร้างความชอบธรรมในการดำรงตำแหน่งกษัตริย์ ด้วยการปฏิบัติพระองค์ตามแบบธรรมราชาในศาสนาพุทธ ทรงบำเพ็ญบารมีคุณพระโพธิสัตว์ เพื่อนำสัตว์โลกทั้งปวงให้พ้นจากวัฏฏสงสาร พระองค์ทรงปฏิบัติหน้าที่องค์ครศาสนาผู้ปลุกเบิก เป็นอย่างดี ทรงให้ความเคารพแก่พระภิกษุสามเณร¹ ไต่ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามและพระพุทธรูปเป็นจำนวนมาก ทรงโปรดปรานและอุทิศทุนผู้แสดงศรัทธาในพุทธศาสนา ซึ่งมักแสดงออกในรูปของการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดตามคำแนะนำของพระองค์ที่มีพระราชประสงค์ให้กรุงรัตนโกสินทร์สมบูรณ์ด้วยเจดีย์สถานเช่นเดียวกับกรุงศรีอยุธยา²

ดังนั้นในตอนต้นรัชกาล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีเสถียรภาพทางการเมืองมั่นคงเป็นอย่างยิ่ง ภาพพจน์ของพระองค์ที่ปรากฏแก่สายตาของคนไทยในขณะนั้น คือ พระมหากษัตริย์ธรรมราชา ผู้สร้างความมั่งคั่งและมั่นคงให้แก่ราชอาณาจักร ด้วยการค้าขายและสถาปนาอิทธิพลทางการเมืองของไทยเหนือรัฐใกล้เคียง

¹พระราชปณิธานที่ 7 ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน ประชุมพระราชปณิธาน. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์ถวายสมเด็จพระญาณสังวรเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ฉลองชนมายุครบ 60 ทศ วันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2516), (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2517), หน้า 217. และเสถียร ลายลักษณ์และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4, หน้า 80.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร้อยเอกอนันต์ ชูเอน ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2513, (พระนคร : วัชรินทร์การพิมพ์, 2513), หน้า 48.

เคียง คือ ลาว เขมร และมลายู¹ ที่เปี่ยมไปด้วยบารมีอย่างยากจะหาผู้ใดเสมอเหมือน

ในขณะที่เจ้านายและขุนนางที่สนับสนุนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงทำหน้าที่เป็นฐานอำนาจทางการเมืองให้พระองค์ต่อไป เขาเหล่านั้นก็สามารถอาศัย ตำแหน่งหน้าที่ของตนเพิ่มพูนบารมีทางการเมืองและความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจได้ตามลำดับ

2) สถานการณ์ของเจ้านายที่มีอิทธิพลทางการเมืองสมัยรัชกาลที่ 3

เมื่อต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้น เ้าเจ้านายที่มีความสำคัญมากที่สุดในการสืบราชสมบัติ คือ กรมพระราชวังบวรมหาดคีฬเสขย์ ผู้ดำรง ตำแหน่งพระมหาอุปราช เจ้านายอีก 4 พระองค์ที่มีความสำคัญรองลงมา คือ กรมหมื่น สุนทรรักษผู้สำเร็จราชการ กรมหมื่นรักษรมเรศ กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ และกรมหมื่น เชขอศิสร ผู้กำกับกรมสำคัญต่าง ๆ ที่ปรากฏในตารางที่ 2 ที่กล่าวมาแล้ว

ในจำนวนเจ้านาย 4 พระองค์นั้น กรมหมื่นสุนทรรักษและกรมหมื่นรักษรมเรศ เป็นเจ้านายที่รัชกาลที่ 3 ทรงโปรดปรานเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากมีพระชนม์ไล่เลี่ยกัน² และรับราชการร่วมกันมาตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยเฉพาะ กรมหมื่นรักษรมเรศ นั้นทรงมีความผูกพันด้วยเป็นพิเศษจากการที่เคยถูกหนังสือทิ้งมาด้วย

¹ผู้ที่สนใจเรื่องนี้ โปรดอ่านรายละเอียดในบทที่ 5, 6, 7 ของ วอลเตอร์ เอฟ เวลดา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า และในงานของวีรพันธ์ วารีวิชชนนธ์ "ความ สำคัญของอันนัมสยามยุทธศอไทย กัมพูชา และฉนวน" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2514).

²กรมหลวงรักษรมเรศ ทรงประสูติในปี พ.ศ. 2334.

กรมหมื่นสุนทรรักษ ทรงประสูติในปี พ.ศ. 2333.

จาก ราชสกุลวงศ์พระนามเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้า, หน้า 15 และ 16.

ส่วนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชสมภพในปี พ.ศ. 2330.

กัน¹ กรมหมื่นรักษรมเรศ นี้ต่อมาภายหลังจะมีความสำคัญต่อวชิรญาณภิกษุมาก เพราะทรงวางพระองค์เป็นศัตรูทางการเมืองกับวชิรญาณภิกษุอย่างเปิดเผย และเป็นเจ้านายพระองค์เดียวในกลุ่มสนับสนุนการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ไม่ยอมคืนดีกับวชิรญาณภิกษุ² ทั้งยังเกี่ยวข้องกับการอยู่ในสมณเพศของวชิรญาณภิกษุในฐานะที่ทรงกำกับกรมสังฆการีอันเป็นหน่วยงานที่รับผิดชอบทางคานศาสนาและพระสงฆ์โดยตรง

นอกจากนี้ยังมีเจ้านายพระองค์อื่นที่อยู่ในข่ายการสืบราชสมบัติ คือ เจ้าฟ้าจุฑามณี และพระราชโอรสรุ่นใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวบางพระองค์ เจ้าฟ้าจุฑามณี เป็นพระอนุชารวมพระราชมารดาเดียวกับเจ้าฟ้ามงกุฎ พระองค์จึงมีสิทธิธรรมรองจากเจ้าฟ้ามงกุฎ ถ้าถือว่าเจ้าฟ้ามงกุฎคือรัชทายาทที่แท้จริง พระองค์ทรงรับราชการขณะที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวช แม้ในระยะแรกเจ้าฟ้าจุฑามณีจะมีอิทธิพลไม่เท่าบรรดาเจ้านายรุ่นอาวุโสที่มีอิทธิพลอยู่ก็ตาม แต่พระองค์ก็สามารถใช้ความ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 318 และในสมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 244-245 กล่าวถึงเหตุการณ์ว่า เมื่อ พ.ศ. 2359 มีโจทก์ฟ้องว่าพระพุทโธฆาจารย์ (บุญศรี) วัดมหาธาตุรูปหนึ่ง พระเทพมุนี (จีน) วัดนาพระเมรุกรุงเก่ารูปหนึ่ง พระญาณสมโพธิ (เต็ม) วัดนาคกลางรูปหนึ่ง ประพฤติผิดพระวินัยบัญญัติต้องเมถุนปาราชิกมานาน มีบุตรหลายคน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดฯ ให้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นรักษรมเรศ กับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงพิจารณา ใต้ความเป็นสัตย์ตั้งฟ้อง ให้เอาตัวผู้ผิดไปจำไว้ ณ คุก ต่อมาได้มีบัตรสนเท่ห์เป็นคำโคลงกล่าวถึงการชำระคดีปาราชิกในครั้งนั้นว่า เป็นไปโดยไมยุติธรรม ผู้เขียนบัตรสนเท่ห์ คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ ศิษย์พระพุทโธฆาจารย์ (บุญศรี).

² สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 73-74.

สามารถพิเศษส่วนพระองค์สร้างฐานอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจได้ในระยะเวลาอันรวดเร็ว จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2375 เมื่อกรมพระราชวังบวรทิวศน์ทรงเป็นผู้หนึ่งที่คาดกันว่าจะได้รับการสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งวังหน้า และมีข่าวว่ารัชกาลที่ 3 จะโปรดฯ ให้อภิเษกสมรสกับพระราชธิดาองค์โปรดพร้อมกับตั้งให้เป็นอุปราชด้วยในปี พ.ศ. 2379 แต่เรื่องก็ระงับไป¹ เจ้าฟ้าจุฑามณีทรงเป็นผู้มีฐานะมั่งคั่งในสมัยรัชกาลที่ 3 เนื่องจากทรงต่อเรือและแต่งเรือไปค้าสำเภา มีกำไรมาก² ในการรับราชการนั้นทรงมีตำแหน่งและอำนาจเพิ่มขึ้นตามลำดับจากการคุมกำลังทหารส่วนหนึ่งไว้ คือ ทรงเป็นเจ้ากรมทหารปืนใหญ่ ทหารแมนปืนหน้าและหลัง และกองทหารฝึกแบบยุโรปที่ประกอบด้วยกองอาสาแขก ฉนวนและจาม³ เจ้าฟ้าจุฑามณีทรงมีบุคลิกที่งามสง่าและมีความสามารถมาก ในขณะที่ราษฎรไทยยกย่องความสามารถทางไสยศาสตร์ของพระองค์เช่นว่าทรงหายตัวได้⁴ ชาวตะวันตกก็ยกย่องว่าพระองค์มีความเป็นตะวันตกมาก ทั้งยังมีความสามารถในวิทยาการต่าง ๆ ของตะวันตก โดยเฉพาะทางด้านทหารและการช่าง ทำให้เจ้าฟ้า

¹โปรดอ่านรายละเอียดใน สานิตย์ เพชรกาฬ, "บทบาทและพระบวรราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522), หน้า 35.

²ประภัสสร บุญประเสริฐ, "ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516), หน้า 69-71.

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2496), หน้า 2-3.

⁴สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, "ตำนานวังหน้า", ประชุมพงศาวดารภาคที่ 13 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), หน้า 94.

จุฬามณีกลายเป็นคู่แข่งสำคัญที่สุดของวชิรญาณภิกษุตอนปลายรัชกาลที่ 3¹

พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่สำคัญคือ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ กรมหมื่นมัทยาพิทักษ์ และพระองค์เจ้าอรณพ (กรมหมื่นอนุกรมราชสี) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงตั้งเจ้าจอมมารคานไคขึ้นเป็นพระมเหสีบรรดาพระราชโอรสจึงดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าเท่านั้น การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงสถาปนาพระราชโอรสองค์ใดให้อยู่ในฐานะรัชทายาทของพระองค์ อาจเป็นเพราะพระราชโอรสรุ่นใหญ่ที่ทรงโปรดและไว้วางพระทัยได้สิ้นพระชนม์ไปเสียก่อน คือ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ สิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. 2378 และต่อมาในปี พ.ศ. 2382 กรมหมื่นมัทยาพิทักษ์ก็สิ้นพระชนม์² ส่วนพระราชโอรสที่ยังดำรงพระชนม์อยู่นั้นไม่มีความสามารถเด่นในราชการเมื่อเทียบกับเจ้านายพระองค์อื่น ข้อสำคัญคือไม่ได้รับการสนับสนุนจากกลุ่มเสนาบดี³ อันที่จริงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹โปรดคุณ ประภัสสร บุญประเสริฐ, "ขอบเขตพระราชอำนาจ...", หน้า 70-79.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 166 และ 198.

³พิจารณาจาก ปิยนาค บุณนาค "แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุณนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ถึงรัชกาลที่ 5" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), หน้า 67-75.

ยังคงมีพระราชประสงค์จะให้พระราชโอรสได้ขึ้นครองราชย์เช่นกัน¹ เมื่อใกล้สวรรคต ทรงมีท่าทีว่าต้องการให้ราชสมบัติตกอยู่กับพระองค์เจ้าอรณพ แต่ด้วยความรักในแผ่นดิน ยิ่งกว่าพระราชโอรสจึงได้พระราชทานสิทธิในการเลือกพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ให้แก่ เจ้านายและขุนนาง² ซึ่งพร้อมใจกันเลือกวิชิตวงษ์ขึ้นเป็นกษัตริย์องค์ต่อไป

3) สถานภาพทางการเมืองของกลุ่มขุนนาง

ขุนนางที่มีอิทธิพลและอำนาจมากในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ขุนนางตระกูลขุนนาค เนื่องจากคนในตระกูลนี้รับราชการในตำแหน่งสำคัญทาง เศรษฐกิจ การเมืองถึง 4 ทาน ขุนนางตระกูลขุนนาคมีความสัมพันธ์กับพระราชวงศ์ใน ฐานะราชินีกุลทางเจ้าคุณพระราชพันธุ์ นวล จึงได้รับการสนับสนุนจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จนมีอิทธิพลสูงตั้งแต่ในรัชกาลนั้น³ และเป็นกลุ่มขุนนางที่สนับสนุน การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ให้ดำรงตำแหน่งสำคัญทางการเมืองและเศรษฐกิจ⁴ ความสามารถของขุนนางตระกูลนี้

¹ กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31 "จดหมายเหตุมิชชันนารีอเมริกัน เข้ามาในประเทศไทย" (พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2508), หน้า 71. โปรดพิจารณาข้อความในพระราชปวงษาที่ 7 ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชปวงษา, หน้า 220. "...อีกทั้งพระราชโอรสและพระราชธิดาพระองค์ ใหญ่ที่ล่วง ๆ นั้น ควรจะอยู่รับพระราชหุระเป็นกำลังราชการก็มันคาลพิบัติภัยสูญไปเสีย กอน บมิได้ยู่ทันถึงเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ..."

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราโชวาทพระราชทาน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร รศ. 112 พิมพ์ เป็นอนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพ คุณานุช เทพหัสดิน ณ อยุธยา, หน้า 5.

³ ปิยนารถ บุนนาค, "แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระเจ้า พระยา...", หน้า 13-15.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 68-69.

ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดปรานเป็นอย่างยิ่ง และทรงขอคำปรึกษาจากขุนนางตระกูลนี้บ่อยครั้ง¹

กลุ่มขุนนางตระกูลขุนนาคจึงเป็นกลุ่มพลังทางการเมืองที่มีฐานอำนาจมั่นคง และจะเป็นกลุ่มที่มีอิทธิพลสูงในการสนับสนุนให้เจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งขึ้นเสวยราชย์ต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

วชิรญาณภิกษุคงจะมองเห็นความสำคัญของกลุ่มตระกูลขุนนาคไม่น้อย จึงปรากฏว่าพระองค์ใดดำเนินบทบาททางการเมืองให้สอดคล้องกับความต้องการและนโยบายทางการเมืองของขุนนางตระกูลนี้ตลอดมาในสมัยรัชกาลที่ 3 เพื่อให้พระองค์เป็นที่ยอมรับของกลุ่มนี้ว่าเหมาะสมที่สุดในการเป็นกษัตริย์องค์ต่อไป ดังจะเห็นได้จากการดำเนินนโยบายทางการเมืองของพระองค์

ข ทัศนคติของวชิรญาณภิกษุที่มีต่อพุทธศาสนาในฐานะวิถีสู่อำนาจทางการเมือง

เมื่อเปรียบเทียบสถานภาพทางการเมืองของพระองค์กับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้านายที่มีอิทธิพลในขณะนั้นแล้ว นับว่ายากที่วชิรญาณภิกษุจะสร้างบารมีทางการเมืองโดยตรงให้เด่นชัดเทียบผู้อื่นได้ การตัดสินพระทัยอยู่ในสมณเพศต่อจึงเป็นเครื่องยืนยันได้ว่าวชิรญาณภิกษุได้เลือกแล้วที่จะใช้ศาสนาเป็นฐานอำนาจทางการเมือง โดยที่พระองค์ยอมรับระหนักดีว่าการสร้างบารมีทางศาสนานั้นเมื่อถึงที่สุดแล้ว

¹ใน จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. สนั่น ลดาวัลย์ ณ เรวดีเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ 29 ธันวาคม พ.ศ. 2522 (กรุงเทพฯ : บวรสาร, 2522), หน้า 42-43. บันทึกว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระดีกลงพระยาศรีพิพัฒน์ที่ออกไปทัพนอก ว่าถ้าอยู่รับราชการในพระนครก็เป็นทีที่ไว้วางพระราชหฤทัยได้ จะไม่เกิดเรื่องยกพระเจดีย์ทั้ง 3 ยอดในวัดพระเชตุพนที่ปฏิสังขรณ์เอียงให้ต้องเสียพระทัย จากนั้นทรงมอบเรื่องให้สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์รับไปดำเนินการแก้ไข. และใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 335, 366.

จะไปสู่อำนาจทางการเมืองได้เช่นกัน โดยเฉพาะความเป็นพระภิกษุคือข้อได้เปรียบในการบำเพ็ญบารมีทางศาสนาเหนือกว่าเจ้านายพระองค์อื่น เนื่องจากสามารถอำนวยการประโยชน์ต่อการกลับไปเป็นกษัตริย์ของพระองค์ถึง 5 ประการ คือ

1. ความเป็นพระภิกษุจะเป็นเกราะคุ้มกันภัยได้ดี แม้วชิรญาณภิกษุจะตกอยู่ใต้ขอบเขตอำนาจของกรมหมื่นรักษาราชการเมือง แต่ก็ยังมีทางป้องกันพระองค์ด้วยการปฏิบัติตามพระวินัยอย่างเคร่งครัด เมื่อเทียบกับการลาผนวชออกจากราชการแล้ว พระองค์ค่อนข้างจะต้องเสี่ยงภัยทางการเมืองมาก การที่มีผู้มองว่าพระองค์อยู่ในฐานะรัชทายาทที่แท้จริงหรือคู่แข่งทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ย่อมทำให้พระองค์ถูกเพ่งเล็ง และมีโอกาสขยายฐานทางการเมืองได้ยาก

2. มีโอกาสในการสร้างชื่อเสียงได้มากกว่าการออกจากราชการในเพศฆราวาส เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบุคคลากรอย่างพอเพียงคนเหล่านั้นเคยร่วมงานกับพระองค์มาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ความสนิทสนมและไวพระทัยย่อมมีเหนือกว่าเจ้าฟ้ามงกุฏ ซึ่งแม้จะเป็นพระอนุชา แต่ก็มีวัยและประสบการณ์แตกต่างกันมาก ดังนั้นเจ้าฟ้ามงกุฏอาจไม่มีโอกาสสร้างผลงานให้เด่นได้เท่าที่ควร แต่หากจะรับราชการในคานาศาสนา วชิรญาณภิกษุสามารถสร้างผลงานได้มาก เนื่องจากพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยงานทางคานการทำนุบำรุงศาสนา และทรงแสดงท่าทีสนับสนุนการผนวชของวชิรญาณภิกษุด้วยการพระราชทานวอประเวศวังอันเป็นวอที่เกยทรงกอนขึ้นครองราชย์ให้สืบมา¹

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะทรงเห็นผลดีในการสนับสนุนให้วชิรญาณภิกษุอยู่ในสมณเพศคือ คือนอกจากจะไม่กีดขวางราชบัลลังก์ของพระองค์แล้ว ยังสามารถเป็นกำลังสำคัญทางศาสนาให้พระองค์ได้ เช่นเดียวกับที่กรมหมื่นนุชิตชิโนรสเคยเป็นให้สมเด็จพระราชบิดามาก่อน

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3,

3. วิชาญาณภิกษุสามารถใช้เวลาในช่วงผนวชเตรียมพระองค์เพื่อเป็นกษัตริย์ในอนาคต พระภิกษุในพุทธศาสนาจะมีเวลาว่างมาก และมีอิสระที่จะศึกษาความรู้เพิ่มเติมได้นอกเหนือจากการศึกษาธรรมวินัยทางศาสนา สำหรับวิชาญาณภิกษุนั้นทรงศึกษาทั้งวิชาที่สนพระทัยเช่น โหราศาสตร์ และวิชาที่เป็นประโยชน์สำหรับพระองค์ในฐานะกษัตริย์ โดยเน้นหนักทางด้านแนวคิดและการปกครอง เช่น ประวัติศาสตร์ ขาวสารการเมืองระหว่างประเทศ ภาษาต่างประเทศ เช่น อังกฤษและลาติน ศาสนาเปรียบเทียบ คำนวณ และวิทยาศาสตร์¹

4. เป็นสถานภาพเดียวที่วิชาญาณภิกษุสามารถรักษาพระเกียรติยศในฐานะเจ้าฟ้ารัชทายาทไว้ได้ ภาวะของพระภิกษุจะทำให้พระองค์ได้รับการยกย่องจากสังคมรวมทั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความเป็นเจ้านายชั้นสูงเป็นสิ่งที่ทำให้พระองค์อยู่ในฐานะที่เด่นเป็นพิเศษ เนื่องจากมีฐานันดรศักดิ์สูงที่สุดในบรรดาพระราชวงศ์ที่เป็นพระภิกษุในขณะนั้น² เมื่อเทียบกับการอยู่ในราชสำนัก รัชสมัยของพระองค์ย่อมถูกบดบังจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้านายผู้ทรงอิทธิพลอื่น ๆ

5. เป็นช่องทางกลับสู่อำนาจทางการเมือง จากความรู้เกี่ยวกับรูปแบบการกลับไปสู่อำนาจทางการเมืองนั้น วิชาญาณภิกษุจะได้อธิบายว่า เมื่อบำเพ็ญบารมีทางศาสนาให้มากพอ พระองค์สามารถกลับไปสู่อำนาจทางการเมืองได้ และความเป็นผู้มีสิทธิธรรมในราชบัลลังก์ยอมทำให้พระองค์สร้างบารมีใตงายชั้น แมแต่เจ้าพระฝางซึ่งเป็นเพียงสามัญชนก็ยังตั้งตัวเป็นเจ้าได้ ด้วยคุณสมบัติทางด้านวิสัยทัศน์และการเคี่ยว

¹ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ, ความทรงจำ, หน้า 91.

² ถวิล ๗ ตะกั่วทุ่ง, "พระนามกรมและสมณศักดิ์พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชสมัยกรุงรัตนโกสินทร์" ใน หนังสืออนุสรณ์พระราชทานเพลิงศพ นายสอาด แยมกลิน คช. ตม. ๗ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพมหานคร วันพฤหัสบดีที่ 17 เมษายน 2523, (พระนคร : บริษัทประชุมช่าง, 2513), หน้า 77-87.

แต่วชิรญาณภิกษุไม่สามารถใช้วิธีของเจ้าพระฝางได้ทั้งหมด ถึงแม้ว่าพระองค์ จะอยู่ในสภาพเดียวกับเจ้าพระฝาง คือ พระสงฆ์วิปัสสนาธุระ เพราะเรื่องของเจ้าพระ ฝางยังอยู่ในความทรงจำของคนไทย และเนื่องจากเรื่องนี้ได้ส่งผลสะท้อนอย่างสูงต่อ สถาบันกษัตริย์จึงมีการเผยแพร่ความคิดออกไปว่า เจ้าพระฝางทำให้วงการสงฆ์เสื่อม จนพระมหากษัตริย์ต้องรับภารกิจในการฟื้นฟูมาตั้งแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี¹

จากความคิดนี้ทำให้วชิรญาณภิกษุเห็นลู่ทางจะบำเพ็ญบารมีทางศาสนาให้สอดคล้องกับค่านิยมของสังคม คือ จะต้องเป็นพระภิกษุที่เคร่งวินัย และสร้างผลงานด้าน การฟื้นฟูศาสนา จึงจะสร้างความนิยมให้เกิดในหมู่มหาชนไ้มาก เมื่อบำเพ็ญบารมีทางศาสนา ให้ถึงที่สุด พระองค์ก็หวังจะโคกกลับสู่อำนาจทางการเมืองอย่างสันติ คือ ลาผนวชไปครอง บัลลังก์ตามคำอัญเชิญของคณะเสนาบดีและเจ้านาย

วชิรญาณภิกษุทรงเห็นช่องทางในการกลับสู่อำนาจทางการเมืองของพระองค์ ควบคู่การบำเพ็ญบารมีเพื่อไปสู่ความเป็นผู้นำทางศาสนา ความรักในพระเกียรติยศยอมทำ ให้พระองค์ปรารถนาจะเป็นผู้นำทางศาสนาจักร ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงครอบครองอำนาจอาณาจักร

แต่หนทางการไปสู่ความเป็นผู้นำทางศาสนาจักรก็ไม่ง่ายนัก ถ้าจะเป็นไปตาม การเลื่อนสมณศักดิ์ตามขั้นตอนของพระพุทธศาสนาสยามวงศ์ เนื่องจากในขณะนั้นสมเด็จพระสังฆราช ประมุขสูงสุดยังคงดำรงพระชนม์อยู่ และถึงจะสิ้นสมเด็จพระสังฆราชของคณนี้แล้ว ผู้ที่จะได้รับการสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งพระสังฆราชต่อไป น่าจะเป็นพระเถระชั้นผู้ใหญ่ ที่ทรงไปรศปรานอีกหลายองค์ รวมทั้งกรมหมื่นนุชิตชิโนรส มากกว่าวชิรญาณภิกษุผู้เยาว์ รัชชา

อย่างไรก็ตาม วชิรญาณภิกษุก็มีทางออกของพระองค์ด้วยการตั้งกลุ่มฟื้นฟูหรือ ปฏิรูปศาสนาซึ่งต่อมาคือ คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย

¹ ชัยมงคล อุกุมทรัพย์ และประยูทธ สิทธิพันธ์, อาณาจักรพระเจ้ากรุงธน,

การตั้งกลุ่มธรรมยุตจะทำให้วชิรญาณภิกษุกลายเป็นผู้นำสงฆ์โดยปริยาย และเมื่อทรงปฏิเสศพุทธศาสนาแบบเดิมที่ถือกันอยู่ว่า คีรีพุทธศาสนาแบบของพระองค์ไม่ได้ ก็เท่ากับทรงพนจากอำนาจของสมเด็จพระสังฆราชและกรมสังฆการีที่ต่างนิกายกับพระองค์ ทั้งยังเป็นการแสดงให้เห็นว่า พระองค์มีอารมณ์ความรู้สึกความเป็นธรรมราชาไม่น้อยกว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หรืออาจจะมากกว่าด้วยซ้ำไป เนื่องจากพุทธศาสนาแบบที่พระองค์ปฏิบัติอยู่นั้นถูกต้องแท้จริงกว่าที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และคนอื่น ๆ ในสังคมปฏิบัติกันอยู่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ต้องทรงยอมรับนิกายใหม่ของวชิรญาณภิกษุเพื่อรักษาความเป็นธรรมราชาของพระองค์เช่นกัน เพราะหลักการของกลุ่มธรรมยุตก็คือการกลับไปปฏิบัติตามพุทธวจนะ และแนวทางของพระพุทธองค์ในครั้งพุทธกาล

การที่วชิรญาณภิกษุเลือกวิธีบำเพ็ญบารมีด้วยการ เป็นผู้นำกลุ่มธรรมยุตนั้น นอกจากจะทรงได้ความคิดมาจากเรื่องธรรมราชากับความชอบธรรมในฐานะกษัตริย์แล้ว ยังทรงเห็นดูทางจากวงการศาสนาเอง รวมทั้งความคิดทางศาสนาและการเมืองที่ปรากฏอยู่ในสังคมไทย

เมื่อวชิรญาณภิกษุเข้ามาอยู่ในวงการคณะสงฆ์โดยตรง พระองค์ทรงมีความเห็นว่าความประพฤติของสงฆ์บางหมู่ยังไม่เคร่งครัดในพระวินัย ที่เป็นเช่นนั้นเพราะพระสงฆ์จำนวนมากจึงยากต่อการควบคุม และวัตถุประสงค์ในการเข้ามาบวชก็แตกต่างกันออกไป พระสงฆ์จำนวนไม่น้อยที่บวชตามประเพณี หรือหนีความลำบากจากชีวิตไพร่และทาส ดังนั้นในศาสนาจึงมีทั้งพระสงฆ์ที่เป็นทั้งธรรมทายาทและอามิสทายาท¹ แม้พระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีจะพยายามฟื้นฟูพระศาสนา แต่ก็ยังเน้นหนักทางด้านหลักธรรมมากกว่าการปฏิบัติ² การเป็นดูทางค่านิยมปฏิบัติได้เริ่มขึ้นบ้าง เมื่อพระบาทสมเด็จพระ

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, คาถาสรรเสริญพระธรรมวินัย, หน้า 22-23.

²สมเด็จพระกระยาคำทรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 78.

พระพุทธรูปพม่าจากโลกทรงออกกฎหมายพระสงฆ์¹ และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช (มี) และสมเด็จพระวันรัตน์ (อาจ) วัดสระเกศให้แต่งหนังสือโอวาทานุศาสน์แสดงข้อปฏิบัติอันสมควรแก่พระสงฆ์แจกไปตามพระอารามต่าง ๆ²

ด้วยพระอุปนิสัยที่โปรดการทำดีทำจริง และความคุ้นชินกับพระราชภารกิจของพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี ทำให้วชิรญาณภิกขุทรงบำเพ็ญบารมีด้วยการสานต่องานทางด้านการศึกษาปฏิบัติของพระสงฆ์ต่อจากพระราชบิดา เนื่องจากเป็นสิ่งที่เหมาะสมกับสถานภาพทางการเมืองของพระองค์ ในเมื่อพระองค์ไม่อาจบำเพ็ญบารมีด้วยการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามให้เด่นชัดเทียบพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ ความเป็นผู้นำของพระองค์ทำให้ทรงกล้าปฏิเสธของเก่าที่มีอยู่เดิมในศาสนาและแสวงหาแนวทางที่ถูกต้องกว่ามาปฏิบัติ

เนื่องจากพุทธศาสนายังเป็นแหล่งที่มาทางปัญญาของไทย และพระพุทธรเจ้าคือบุคคลที่เป็นแบบฉบับ วชิรญาณภิกขุจึงยึดถือการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธรเจ้าในการประกาศศาสนาพุทธมาเป็นแบบในการปฏิบัติพระองค์ในฐานะผู้นำนิกายใหม่

ดังนั้นหัวใจของกลุ่มธรรมยุตคือการกลับไปสู่สังฆกรรมที่เป็นพุทธวจนะครั้งพุทธกาลด้วยการใช้ปัญญา และปฏิบัติตามทางสายกลางของพระพุทธองค์ ดังจะเห็นได้จากเรื่องต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ คือ

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 2, หน้า 157-160.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 244-245.

1. ค่านู่นำ วชิรญาณภิกษุทรงใช้เวลาในการบำเพ็ญบารมีก่อนตั้งคณะสงฆ์
 ธรรมยุตนาน 6 ปี เท่ากับระยะเวลาที่พระพุทธเจ้าค้นหาลัทธิธรรม¹

การค้นคว้าสังขจรธรรมของพระองค์ใช้ทางสายกลางเช่นเดียวกับพระพุทธองค์
 เรื่องทางสายกลางนี้สอดคล้องกับลักษณะนิสัยที่ประนีประนอมของวชิรญาณภิกษุด้วย จึงทำ
 ให้พระองค์รับเอาข้อดีจากนิกายต่าง ๆ เข้ามาไว้ในธรรมยุต เช่น วินัยปฏิบัติจากรามัญ
 นิกาย การศึกษาสมณะและอุคคจากพระวิปัสสนาธุระ และการศึกษาพระปริยัติธรรมของ
 พระคันถธุระ รวมทั้งวิธีการคิดที่เป็นเหตุผลแบบมิชชันนารีอเมริกันนิกายโปรเตสแตนต์ที่
 เข้ามาเมืองไทย ตลอดจนวิธีการเผยแพร่หลักธรรม²

การประกาศสังขจรธรรมของพระองค์เป็นไปในลักษณะเดียวกับพระพุทธองค์
 ซึ่งแม้จะศึกษาปรัชญาและการบำเพ็ญเพียรทางจิตจากศาสนาพราหมณ์สำนักต่าง ๆ แต่ก็
 ทรงปฏิเสธ โดยเสนอสังขจรธรรมที่ค้นพบใหม่ให้แก่ชาวโลก วชิรญาณภิกษุก็เช่นกัน ทรง
 ปฏิเสธพุทธศาสนาสยามวงศ์จากสำนักต่าง ๆ ที่ทรงศึกษามาแล้ว พร้อมกับเสนอพุทธศาสนา
 ในแบบของพระองค์ที่ผ่านการค้นคว้าแล้วว่าบริสุทธิ์กว่าให้กับชาวพุทธในสังคมไทย

อนึ่ง วชิรญาณภิกษุพยายามดำเนินวิถีชีวิตของพระองค์ให้เป็นไปตามเหตุการณ์
 อันเป็นปาฏิหาริย์ที่เคยเกิดขึ้นกับพระพุทธองค์มาก่อน เช่น ทรงอธิษฐานอยู่เสมอจนเป็นที่
 รู้กันโดยทั่วไปในขณะผนวชว่าขอให้สิ้นพระชนม์วันเดียวกับวันที่ประสูติ คือ วันมหา-

¹ ธี ฐานิสสร, ประวัติคณะสงฆ์ไทย, หน้า ๘. และหน้า 77. และ

Christine E. Gray, "The Politics of the Middle Way: A Study of
 King Mongkut's Monastic Career (1824-1851)" (Master's thesis,
 Department of Anthropology, University of Chicago, 1978), p. 3.

² Ibid, p. 78-79.

ปวารณา¹ ก็เป็นเรื่องทำนองเดียวกับที่พระพุทธเจ้าทรงประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานในวันเดียวกัน

นอกจากนั้นยังมีเรื่องเล่าถึงปาฏิหาริย์ที่เกิดจากอำนาจบุญบารมีของพระองค์ในขณะผนวชถึง 9 ครั้งด้วยกัน ในจำนวนนั้นเกิดระหว่างชุกตงค์ 6 ครั้ง ปาฏิหาริย์แต่ละครั้งนอกจากจะแสดงให้เห็นถึงบารมีของผู้นำทางศาสนาแล้ว ยังแสดงถึงบุญบารมีที่จะได้เป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไปด้วย

2. คานหลักธรรม ธรรมยุติกนิกายยึดถือหลักธรรมที่เป็นพุทธวจนะเป็นหลักในการปฏิบัติ ทั้งนี้โดยวิธีญาณิกษุไคความคึกมาจากคัมภีร์ กัสสปสังยุตถกถา และคุณแห่งการประพฤติพรหมจรรย์ รวมทั้งคติบัญญัติอันตรธานที่มีอยู่ในปริจเจตสุคท้ายของคัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา² เกี่ยวกับเรื่องความเลื่อมของพระพุทธศาสนาที่เชื่อถือกันแพร่หลายในสังคมไทย

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, "เรื่อง ราชประวัติในรัชกาลที่ 4" มหามกุฏราชานุสรณีย์ ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 1 คณะธรรมยุตและมหามกุฏราชวิทยาลัยโดยเสด็จพระราชกุศล เฉลิมพระเกียรติ สมัยครบ 100 ปีจากวาระเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2511 (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511), หน้า 22.

² คติบัญญัติอันตรธาน คือ ความเลื่อม 5 ประการในพระพุทธศาสนา ได้แก่

1. ปรียัตินันตรธาน ความเลื่อมสูญแห่งพระปรียัติ
2. ปฏิบัติอันตรธาน ความเลื่อมสูญแห่งการปฏิบัติ
3. ปฏิเวชอันตรธาน ความเลื่อมสูญแห่งการตรัสรู้ มรรคและผล
4. สิงคอันตรธาน ความเลื่อมสูญแห่งสมณเพศ
5. ชาติอันตรธาน ความเลื่อมสูญแห่งพระบรมชาติ.

3. ตำนานพระสงฆ์ คุณสมบัติที่สำคัญที่สุดของพระสงฆ์ธรรมยุต คือ เครื่องวินัย และใช้ปัญญาในการพิจารณาหาหลักธรรมที่แท้จริงของพระพุทธเจ้ามาปฏิบัติ¹

พัฒนาการของทัศนคติทางการเมืองของวชิรญาณภิกษุในแคว้นนั้นจะได้เกิดขึ้นภายในระยะเวลา 3 ปีแรกที่ทรงผนวช เพราะหลังจากนั้นก็ได้ทรงตั้งกลุ่มปฏิบัติธรรมที่มีแนวทางตามนี้แล้ว เข้าใจว่าทัศนคตินี้จะเกิดขึ้นตั้งแต่ปีแรกที่ทรงผนวชต่อ เนื่องจากถ้าพิจารณาจากพระกระแสรับสั่งของวชิรญาณภิกษุที่ว่า ความคิดในการตั้งธรรมยุติกนิกายของพระองค์เหมือนกับนิกายโปโรเทศแดนที่ในค่านวิธีการที่แยกตัวขึ้นมาใหม่โดยออกจากรากเงาของศาสนาเก่า² พระองค์ก็ได้เริ่มดำเนินการตามทัศนคตินี้ตั้งแต่ทรงปฏิเสชวงการสังฆวิปัสสนาธุระ และต่อมาปฏิเสชคันถธุระ พร้อม ๆ กับเสนอกพุทธศาสนาวัทธิธรรมยุตของพระองค์

วชิรญาณภิกษุน่าจะใคร่ครวญรอบคอบแล้วว่า วิธีการสร้างบารมีทางการเมืองตามแนวทางศาสนานั้นเป็นผลดีแก่พระองค์ทั้งสิ้น คือทำให้พระองค์เป็นผู้นำทางศาสนา ในขณะที่เดียวกันกลุ่มสงฆ์ของพระองค์จะเป็นพลังต่อรองอำนาจทางการเมืองได้ ถ้าพระองค์สามารถทำให้ทุกฝ่ายยอมรับว่าพระองค์เหมาะสมที่สุดที่จะเป็นกษัตริย์ก็จะได้กลับไปครองราชย์โดยสันติวิธี หรือถ้าพระองค์ไม่สามารถไปสู่จุดหมายนั้นได้ก็ทรงพร้อมจะใช้ชีวิตในสมณเพศตลอดไป ดังที่ทรงอธิบายให้เป็นที่รู้กันทั่วไปว่า ทรงปรารถนาจะทำกาลกิริยาในวันมหาปวารณาออกหน้าที่ประชุมสงฆ์ในพระอุโบสถ ทั้งนี้เพราะการอยู่ในสถานภาพของผู้นำทางศาสนายอมทำให้พระองค์ปลอดภัย มีศักดิ์ศรีเป็นที่ยอมรับของสังคม และเป็นທີ່เคารพอย่างสูงในหมู่ผู้ที่เลื่อมใสในนิกายของพระองค์อย่างน้อยที่สุดพระองค์ก็ได้ปฏิบัติหน้าที่พระสงฆ์ธรรมทายาทอย่างดีที่สุด

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, คาถาสรรเสริญพระธรรมวินัย, หน้า 12.

²หนังสือเรื่องเซอร์ ยอน โบริง เข้ามาเมืองไทยทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศสยามเมื่อปี พ.ศ. 2398 ตั้งแต่วันที่ 24 มีนาคม-25 เมษายน, แปลโดยเพง พ., ป., บุนนาค, (พระนคร : โรงพิมพ์ศรีธรรมสาร, 2502), หน้า 57.

ค. การดำเนินการตามทัศนคติทางการเมืองในธรรมยุติกนิกายและผลสำเร็จในทางการเมือง

ตลอดระยะเวลาในสมณเพศที่วชิรญาณภิกษุอุทิศพระองค์ให้กับงานสร้างธรรมยุติกนิกายนั้น อาจพิจารณาตามพัฒนาการของธรรมยุตอันมีผลต่อความสำเร็จทางการเมืองของวชิรญาณภิกษุได้ 2 ช่วงระยะเวลา คือ

ระยะที่ 1 การก่อตั้งธรรมยุติกนิกาย : การเตรียมการและการสร้างความมั่นคงให้กับนิกายใหม่ (พ.ศ. 2367-2379)

ระยะที่ 2 การขยายบทบาทของธรรมยุติกนิกายทางศาสนาและการเมืองหลังจากที่วชิรญาณภิกษุได้รับการสถาปนาให้เป็นอธิบดีสังฆวัดบวรนิเวศ (พ.ศ. 2379-2394)

1. การก่อตั้งธรรมยุต : การเตรียมการและการสร้างความมั่นคงให้กับนิกายใหม่ (พ.ศ. 2367-2379)

วชิรญาณภิกษุใช้เวลา 12 ปีในการสร้างกลุ่มธรรมยุตให้เป็นที่ยอมรับของสังคม โดยใช้เวลา 6 ปีแรกในการเตรียมก่อรากฐานให้กับนิกายใหม่ของพระองค์ ซึ่งถือว่าตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2372 และ 6 ปีหลังในการสร้างความมั่นคงให้กับธรรมยุต ซึ่งเป็นการเพิ่มพูนพระเกียรติคุณของพระองค์ ในฐานะผู้นำจนเป็นที่ยอมรับความสำคัญจากคนทั่วไป แม้แต่รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

วชิรญาณภิกษุทรงเริ่มงานด้วยการแสดงพระองค์เป็นผู้นำในการแสวงหาหลักธรรมที่แท้จริงของพุทธศาสนา และในที่สุดก็ได้้นำออกเผยแผ่ โดยมีบทบาทดังนี้

พ.ศ. 2367-2368 วชิรญาณภิกษุประทับอยู่ ณ วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) ในฐานะพระภิกษุวิปัสสนาธุระ นำเสียดายที่ไม่มีหลักฐานใด ๆ ที่จะสะท้อนให้เห็นถึงทัศนคติและท่าทีของวชิรญาณภิกษุที่มีต่อการศึกษาวิปัสสนาธุระ ในระยะแรกตั้งแต่ทรงผนวชจนถึงการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่หลังจากผนวชต่อแล้ว

นั้นทรงศึกษาทางด้านนี้อย่างจริงจังจากสำนักวิปัสสนาทั้งสองแห่งที่มีชื่อในกรุงเทพฯ¹ คือจากสำนักของพระธรรมวิโรจน์ เจ้าอาวาสวัดสมอรายที่พระองค์ประทับอยู่ และสำนักพระอาจารย์ที่วัดราชสิทธิาราม² อันมีความสำคัญในฐานะวัดและสำนักที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับจำพรรษาและศึกษาอยู่เมื่อครั้งทรงผนวช

แม้ว่าผลการศึกษาของวชิรญาณภิกษุจะรวดเร็ว คือไม่ถึงปีก็ทราบสิ้นตำราพระอาจารย์ทั้งสองแห่ง จนไม่มีความรู้อันใดที่จะให้ทรงศึกษาต่อไปได้³ แต่วชิรญาณภิกษุก็ไม่พอพระทัยซ้ำยังทรงท้อแท้เบื่อหน่ายทางวิปัสสนาธุระ รวมทั้งวัตรปฏิบัติของสงฆ์ เนื่องจากทรงมีความเห็นว่า

... ลัทธิสมถวิปัสสนาธุระนั้น วนวายมากไปค้ำยสัมโมหะวิหารุ เปรียบเหมือนยืมจมูกของทานผู้อื่นมาหายใจ ทานซึ่งเป็นพระอาจารย์นั้น จะพุดจาสั่งสอนในพระธรรมอันใด ก็ยังมิยอมแอมไม่อธิษายไทรระจางสว่าง ให้โคความเลื่อมใสศรัทธาแก่ดูแลเรียน ครั้นศิษย์พวกใดใญ่ถามบางก็โกรธ พุดอากคติโบราณจารย์ เช่น อาจิมกัปปิกาวาทานญใหญ่เคยทำมาอย่างนี้...

ลัทธินี้ไม่เป็นที่ตั้งแห่งมูลกรรมฐาน⁴ จึงทรงปรารภจะศึกษาคันถธุระเพื่อใช้ความรู้ภาษาบาลีหรือมคธตรวจสอบพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกได้ค้ำยพระองค์เอง เมื่อออกพรรษาแล้วจึงเสด็จกลับมาประทับที่วัดมหาธาตุ สำนักคันถธุระที่มีชื่อเสียง โดยที่ทรงให้เหตุผลว่าวัดสมอรายอยู่ไกลพระนครหาครยาก⁵

¹ แดงการณคณะสงฆ์เล่ม 10, หน้า 645.

² หจข., ร.5 ศ.6/37 ปฏิสังขรณ์วัดราชาธิวาส.

³ แดงการณคณะสงฆ์เล่ม 10, หน้า 645.

⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, "เรื่องราชประวัติในรัชกาลที่ 4", หน้า 2.

⁵ แดงการณคณะสงฆ์เล่ม 10, หน้า 645.

อันที่จริงเรื่องวิปัสสนาธุระเป็นเรื่องของการอบรมจิตใจให้สงบและเกิดสมาธิ
 แت้าวชิรญาณภิกษุคงเห็นว่าลำพังการศึกษาวิปัสสนาธุระเพียงอย่างเดียวไม่เพียงพอในการ
 สร้างบารมีเพื่อตำแหน่งผู้นำทางศาสนา พระองค์ควรจะศึกษาคันถธุระอีกอย่างหนึ่งด้วย
 จึงจะมีเหตุผลสมควรที่จะปฏิเสธนิกายเก่าเพื่อตั้งนิกายใหม่ขึ้น อนึ่ง วัดมหาธาตุมีชื่อก็คือ
 อยู่ใกล้พระราชวังและเป็นที่พักของสมเด็จพระสังฆราช ทำให้พระองค์ได้ใกล้ชิดกับ
 ข้าราชการการเมืองในราชสำนักที่สนพระทัยติดตามอยู่เสมอ พระองค์ก็มีตำแหน่งที่ประทับอยู่
 แล้ว และถึงแม้ว่าจะประทับที่วัดมหาธาตุก็ยังคงเสด็จไปสนทนาวิสาสะกับพระสงฆ์ที่วัดสมอราย
 เสมอ พระองค์ได้พบกับพระพักตร์ที่ออกมาคือศิษย์หลวงชั้นเดิมที่วัดสมอรายนี้เอง¹

ที่วัดมหาธาตุนั้นทรงพบว่า

... ครั้นทรงไต่ถามถึงข้อวัตรปฏิบัติต่าง ๆ ที่มีมาแต่โบราณ ก็ได้ทรงทราบว่า
 ศาสนวงศานั้น อันตรธานมาแต่ครั้งกรุงเก่าแตกแก่มานั้นแล้ว กับได้ทรงเห็นอาการ
 วิบัติของสมณะเหล่านั้น ไม่เป็นที่นำมาซึ่งความเลื่อมใสศรัทธา จึงทรงพระปรารภ
 สุลลพระทัยคายนพระพุทธรูปและวงศ์บรรพชาอุปสมบท เห็นปรากฏเปรียบเหมือน
 คนไม่ มีรากเงาอันเน่าจะยังยืนวัฒนาถาวรอย่างไรได้ ไม่มีมูลคติที่จะตั้งความ
 เพียรเลื่อมใสศรัทธา...²

การปฏิเสธพระสงฆ์คันถธุระของวชิรญาณภิกษุเป็นสิ่งที่สมเหตุสมผลในขณะนั้น
 เนื่องจากความเลื่อมของวงการคณะสงฆ์มีอยู่จริง และพระองค์ก็ทรงศึกษาภาษามคธจนมี
 ความรู้แตกฉาน สามารถอ่านพระไตรปิฎกได้ด้วยพระองค์เอง จากพระไตรปิฎกนี้

¹ชนิท อัญโพนี (เรียบเรียง), ตำนานสมณศักดิ์ พระวันรัต และสมเด็จพระ
 ราชาคณะทรงสมณศักดิ์ สมเด็จพระวันรัตในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ คณะศิษยานุศิษย์จัดพิมพ์
 ถวายในงานฉลองพระชนมายุสมเด็จพะอริวงศาตญาณ สมเด็จพระสังฆราช วัดพระเชตุพน
 วิมลมังคลาราม วันที่ 28 มีนาคม พ.ศ. 2516, หน้า 28.

²สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, "เรื่องราชประวัติ
 ในรัชกาลที่ 4", หน้า 2.

วชิรญาณภิกษุจึงได้ความคิดในการฟื้นฟูศาสนาออกมาในลักษณะที่เป็นผลงานเฉพาะพระองค์
 ความคิดเริ่มต้นของการฟื้นฟูศาสนาทางค่านวัตรปฏิบัติของสงฆ์ คือ การกลับไป
 ไปปฏิบัติตามพุทธวจนะในพระไตรปิฎก ในขณะที่คนในสมัยนั้นเชื่อเรื่อง คติบัญญัติอันตรธาน
 จึงมิได้ชวนขวายเป็นที่จะแก้ความเลื่อมที่มีอยู่ในศาสนา¹ วชิรญาณภิกษุกลับไปใช้บัญญัติแสวงหา
 สิ่งถูกต้องที่พระองค์ทรงเชื่อว่าเป็น "สังฆกรรม" ในครั้งพุทธกาลมาปฏิบัติ

วชิรญาณภิกษุทรงให้เหตุผลในการที่ยึดถือเฉพาะพระพุทธรูปว่า พุทธ
 วจนะเป็นสิ่งที่ออกจากพระโอษฐ์ของพระพุทธองค์ผู้ปราศจากกิเลส เป็นคำที่ประกอบด้วย
 คุณอันยังความหลุดพ้น ส่วนคำกล่าวของพวกอาจารย์ทั้งหลายนั้นยังแฝงด้วยกิเลสของผู้
 กล่าวซึ่งเป็นปุถุชนอยู่² ข้อความใน กุสฺสปลยฺคฺคกถา ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสแก่พระมหา
 กัสสปว่า นานไปสังฆกรรมของพระองค์จะอันตรธาน เพราะมีสังฆกรรมปฏิรูปเกิดขึ้น ผู้ที่
 ให้เกิดสังฆกรรมปฏิรูปคือสิ่งที่คล้ายสังฆกรรมแต่มีใช้สังฆกรรมนี้ คือ พระสงฆ์ในศาสนาพุทธ
 นั้นเอง สังฆกรรมจะค่อย ๆ เลื่อมอย่างช้า ๆ โดยผู้ที่นับถือไม่รู้ตัว³ วชิรญาณภิกษุทรง
 นำเอาข้อความนั้นมาพิจารณากับสภาพของพุทธศาสนาในสังคมไทย ทรงเห็นว่ากำลังอยู่ใน
 ระหว่างการอันตรธานของสังฆกรรม⁴ มีแต่การใช้บัญญัติกรีกตรองเลือกคุณลักษณะที่เป็น
 พุทธวจนะเท่านั้นที่จะปฏิบัติตามเท่านั้น จึงจะไปสู่ความหลุดพ้นได้

หากจะเชื่อมโยงสภาพความเลื่อมของพุทธศาสนา เข้ากับความคิดเรื่องบุญ
 บารมีของกษัตริย์กับความเป็นไปของสังคม ก็อาจพิจารณาได้ในมุมกลับว่า ความเลื่อมของ
 พุทธศาสนาเป็นภาพสะท้อนของความไม่สมบูรณ์ของกษัตริย์ที่ปกครองอยู่ในขณะนั้น ในขณะที่

¹ สมเด็จพระญาณสังวรญาณมุนี, ความทรงจำ, หน้า 77-79.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, คาถาสรรเสริญพระธรรมวินัย,
 หน้า 1-2.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 7-8.

⁴ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 8 พ.ศ. 2463, หน้า 221.

เดียวกัน เมื่อมีผู้แสดงตนว่าสามารถนำพุทธศาสนาให้รอดพ้นจากสภาพนั้นได้ ก็เป็นที่น่าพิจารณาต่อไปอีกว่า บุญบารมีของผู้ปฏิรูปศาสนากับกษัตริย์ผู้ปกครองขณะนั้น ผู้ใดจะมีเหนือกว่ากัน

ความคิดในการปฏิรูปศาสนาของวชิรญาณภิกษุที่ทรงมีพระคำรัสว่า "มีวิธีการแยกตั้งขึ้นใหม่โดยออกจากรากเง้าศาสนาเก่านั้น"¹ ตรงกันกับหลักการสากลในการปฏิรูปศาสนาและการเมืองที่มีมานานแล้ว จุดสำคัญของการปฏิรูปที่ย้อนกลับไปหาต้นกำเนิดเดิม นั้น ทำให้ไม่มีผู้ใดกล้าปฏิเสธได้ เพราะถ้าใครปฏิเสธก็เท่ากับไม่ใช่คนในศาสนานั้น

ดังนั้นถึงแม้วชิรญาณภิกษุจะรับอิทธิพลทางความคิดในการปฏิรูปศาสนาทางค่านิยมวิธีการเผยแพร่ และความคิดที่ใช้หลักเหตุผลตามแบบตะวันตก จากชาวตะวันตกบางชาติที่เข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาในเมืองไทย แต่ความคิดพื้นฐานในการปฏิรูป น่าจะเป็นพระคำรัสของพระองค์เอง เพราะเมื่อมิชชันนารีชุดแรกเข้ามาในเมืองไทย พ.ศ. 2371 นั้น วชิรญาณภิกษุทรงตั้งกลุ่มปฏิบัติธรรมได้ 3 ปีแล้ว² ส่วนบาทหลวงปลัดเลอกัวซ์ที่สนิทสนมกับพระองค์มากนั้นก็เข้ามาเมืองไทยใน พ.ศ. 2373³ และไม่ปรากฏหลักฐานว่าทรงได้รับความคิดในการปฏิรูปคริสต์ศาสนาจากผู้ใด แม้ว่าไทยจะมีพงศาวดารอังกฤษที่ครอบคลุมนำเข้ามาถวายพร้อมๆกับเครื่องราชบรรณาการอื่น ๆ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2364⁴

¹หนังสือของเซอร์ยอนโบริงเข้ามาเมืองไทยทำสัญญาพระราชไมตรีกับประเทศสยามเมื่อ พ.ศ. 2398, หน้า 57.

²เรื่องเดียวกัน.

³ George D. Bacon, Siam the Land of the White Elephant (Scribner and Sons: 1833), p. 341.

⁴ประชุมพงศาวดารภาคที่ 12 เรื่องทูตฝรั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ คณะข้าราชการกระทรวงต่างประเทศ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเทียมลดานนท์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 1 กรกฎาคม 2506 (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2506), หน้า 28.

เมื่อวชิรญาณภิกษุทรงปฏิเสขสงฆ์คณฤชระนั้น แสดงให้เห็นว่าในเวลานั้นพระองค์ คงจะทรงรู้สึกพร้อมและมีเหตุผลพอ การที่ทรงผ่านการศึกษากฎทางคณฤชระ วิปัสสนาธุระ จากสำนักที่มีชื่อเสียงจนหมกมุ่นของอาจารย์นั้น ย่อมแสดงถึงความรู้อย่างดีของพระองค์ว่าไม่น้อย กว่าใครเลยในราชอาณาจักร แม้แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงศึกษา จากวัดราชาธิวาสราชามณเฑียรธรรมเพียงวัดเดียว และในเมื่อพระสงฆ์ทั้งทางคณฤชระ วิปัสสนาธุระ และคณฤชระไม่สามารถทำให้พระองค์เลื่อมใสในวัตรปฏิบัติได้ ทั้งยังทรงพบจากพระไตรปิฎก ว่า "ตลาดเคลื่อน" จากพระวินัยบัญญัติมาก จึงเป็นความชอบธรรมที่พระองค์จะแสวงหา หนทางปฏิบัติของพระองค์เองที่ตรงตามพระวินัย

วชิรญาณภิกษุทรงเริ่มการ เป็นผู้นำสงฆ์กลุ่มใหม่ด้วยการตั้งสังฆกิจริยาธิษฐานต่อ ศาสนราชเทวคา หรือเทวคาญรักษาศาสนาในพระอุโบสถวัดมหาธาตุวันหนึ่งในปี พ.ศ. 2368 ว่า "ถ้าวงศ์บรรพชาอุปสมบทที่เนื่องมาจากพระสุคตทศพลยังมีอยู่เหลืออยู่ ณ ประเทศ ไคทิสโค ขอให้ได้ประสพหรือให้ไคยินชาวให้ได้ในสามวัน เจ็ดวัน ถ้าไม่เป็นดังนั้น ข้าพเจ้า จะเข้าใจว่าศาสนวงศ์นั้นสิ้นแล้ว จะเลิกเป็นฆราวาสรักษาศีลห้าศีลแปดตามสมควร"¹

หลังจากนั้น 2 - 3 วัน พระสุเมธมุนี (ชาย) พระเถระจากเมืองมอญจาก วัดบวรมงคล หรือวัดสิงขมซึ่งอยู่ตรงกันข้ามกับวัดสมอรายได้มากล่าวแสดงศาสนวงศ์ พระ มอญรูปนี้มีคุณสมบัติ "ฉลาดในพระวินัย รัพยาทจนนะ ชำนาญในอักขรจารณวิธี"² ซึ่งเป็น คุณสมบัติที่พระองค์เลื่อมใส ดังนั้นจึงรับเอาวินัยวงศ์นั้นเป็นข้อปฏิบัติสืบมาในธรรมเนียมตติ กนิยานับจาก พ.ศ. 2368 เป็นต้นมา³ และด้วยความศรัทธาของอารักขเทพยคาที่คล บันดาลในครั้งนั้น ทำให้พระสงฆ์ธรรมยุตทุกรุ่นแม้จะเชื่อเรื่องเหตุผลที่เป็นวิทยาศาสตร์

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "เทศนาพระราชประวัติพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", ใน มหามกุฏราชานุสรณีย์ ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า 11.

²เรื่องเดียวกัน.

³เรื่องเดียวกัน.

ไม่สามารถปฏิเสธเรื่องอำนาจของเทวดาได้¹

การเริ่มต้นนิยายใหม่ด้วยวิธีการเช่นนี้ สอดคล้องกับความเชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของสังคมไทย โดยเฉพาะอิทธิปาฏิหาริย์ที่เกิดจากอำนาจบุญบารมีของพระภิกษุ² และอำนาจของสัจจกิริยาวิชญฐานที่ไซกันอยู่แม้กระทั่งในกฎหมาย³ ดังนั้นนอกจากจะเป็นการหลีกเลี่ยงความขัดแย้งที่อาจเกิดกับสมเด็จพระสังฆราชแล้ว ยังเป็นการแสดงถึงความชอบธรรมและบุญบารมีของวชิรญาณภิกษุในฐานะผู้นำชาวพุทธไปสู่ศาสนาพุทธที่แท้จริง

อย่างไรก็ตาม มีข้อนำสังเกตทางการเมืองเกี่ยวกับการตั้งกลุ่มปฏิบัติธรรมหรือธรรมยุติกนิกายของวชิรญาณภิกษุอยู่ 2 ประการ คือ

ประการแรก คำกล่าวของพระองค์ที่ว่า ศาสนวงศ์หรือพุทธศาสนาในสยามวงศ์สิ้นแล้วนั้น นับเป็นเหตุผลที่เหมาะสมในการที่พระองค์จะแสวงหาวงศ์บรรพชาอุปสมบทใหม่ที่บริสุทธิ์ ทั้งมีผลดีทางศาสนา-การเมืองต่อพระองค์ คือ สามารถป้องกันมิให้ญาคูพระวินัยมากล่าวโทษพระองค์ได้ว่าเป็นการทำสังฆเภทซึ่งถือเป็นอนันตริยกรรม⁴ ทั้งนี้

¹ "คำประกาศเทวดาและไหว้ครูบรรยายของคณะธรรมยุต" ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 11 พ.ศ. 2466, หน้า 42-43.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระสังฆราช เล่ม 4, หน้า 84.

³ ดู "ลักษณะพิสูตรค่าน้ำดูยเพลิง" ใน เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 2, หน้า 84-99.

⁴ ดู เรื่องสังฆเภทใน พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่ม 11, "วินัยจุลวรรค ภาค 3" (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2514), หน้า 62-63.

เพราะการแยกนิกายจะทำให้เกิดความเห็นในลัทธิไม่ตรงกัน และมีศีล-วินัยไม่ตรงกัน¹ ส่วนกรรมมูลของวชิรญาณภิกษุนั้นมิได้ต่างจากพระสงฆ์สยามวงศ์โดยเด็ดขาด นอกจากความย่อหย่อนในการปฏิบัติพระวินัยเท่านั้น อนึ่ง การบรรพชาอุปสมบทของพระสงฆ์สยามวงศ์ก็ยังมีสืบเนื่องกันมามิได้ขาดตอนไปดังเช่นในลังกาทวีป ที่ไทยต้องส่งพระสงฆ์ไปทำการอุปสมบทให้² ดังนั้นวิธีเกี่ยวที่วชิรญาณภิกษุจะทรงแยกตัวออกจากนิกายเดิมได้นั้น คือ ทรงทรงปฏิเสธความมีอยู่หรือความบริสุทธิ์ของคณะสงฆ์เดิม พระองค์จึงจะมีความชอบธรรมในการแสวงหาวงศับรรพชาอุปสมบทใหม่เพื่อสืบทอดพระศาสนา ไม่เช่นนั้นการแยกตัวโดยที่ยอมรับความมีอยู่ของนิกายเดิมโดยที่มิได้มีหลักธรรมใหม่นั้นจะเข้าข่ายการทำสังฆเภท

ประการที่สอง การอธิษฐานของพระองค์ที่ให้พวงศับรรพชาอุปสมบทใหม่ภายใน 3 - 7 วันนั้น เป็นคำอธิษฐานที่มีเงื่อนไขอันเป็นการเสี่ยงทายบุญบารมี และแม้จะทรงอธิษฐานดั่งนั้นจริง ความแปรหลายของคำอธิษฐานน่าจะแสดงให้เห็นความหมายทางการเมืองว่า เป็นการประกาศเพื่อสร้างความชอบธรรมและความเลื่อมใสให้เกิดแก่นิกายใหม่ รวมทั้งบุญญาภิหารขององค์ผู้ก่อตั้งนิกาย

นอกจากนั้นยังปรากฏว่า วชิรญาณภิกษุทรงสนิทสนมคุ้นเคยกับพระสุเมธมุนีมานานก่อนการตั้งสังฆกิจริยาธิษฐาน³ ความสัมพันธ์ของบุคคลทั้งสองเริ่มมาตั้งแต่ที่พระสุเมธมุนีเดินทางมาจากมอญและจำพรรษาอยู่ที่วัดเจตีย์ทอง ปทุมธานี วชิรญาณภิกษุได้ถวายเครื่อง

¹ พระอุครคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดียน (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2507), หน้า 221.

² พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ, เรื่องประวัติฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป พิมพ์แจกในงานพระบรมศพพระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย ปีมะโรงจตุศก พ.ศ. 2459 (ม.ป.ท.), หน้า 98-103.

³ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 75.

บริหารแก่พระสุเมธมุนี¹ และต่อมาได้ทรงนิมนต์พระสุเมธมุนีมาอยู่ที่วัดบวรเมณฑล ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับวัดราชาธิวาสที่ทรงประทับอยู่ และพระองค์ยังได้สนิทสนมกับพระเถระรามัญที่วัดเมตตารามัง ปทุมธานี อีกรูปหนึ่ง ซึ่งต่อมาได้เป็นพระกรรมวาจาจารย์ของพระองค์ในการผนวชแบบรามัญนิกาย²

การที่วชิรญาณภิกษุทรงเลือกรับนิกายรามัญมาเป็นแนวทางปฏิบัตินั้นจึงน่าจะเป็นผลมาจากปัจจัยดังนี้ คือ

1. ความรู้สึกผูกพันกับมอญเป็นส่วนพระองค์ จากการที่ทรงมีบรรพบุรุษเชื้อสายมอญ และเคยเสด็จไปรับมอญเมื่อทรงพระเยาว์³
2. ความเชื่อเรื่องพระมอญเคร่งวินัยที่แพร่หลายในสังคมไทยจากตำนาน 2' เรื่อง คือ เรื่องแรก อธิบายสาเหตุที่พระมอญเคร่งพระวินัย ขณะที่พระไทยเคร่งพระสุทร และพระพม่านับถือพระอภิธรรมว่า ขณะเมื่อพระสงฆ์ลังกาวงศ์เชิญพระไตรปิฎกมากลางทะเล เรือพระไตรปิฎกถูกพายุพัดทำให้พลัดกัน เรือทรงพระวินัยปิฎกไปขึ้นบกที่

¹กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, "วัดเจดีย์ทอง ต.คลองควาย อ.สามโคก ปทุมธานี", แบบสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับประวัติวัด กรมการศาสนาได้ส่งแบบสอบถามไปตามยังวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศเมื่อต้นเดือนกันยายน พ.ศ. 2519. และสัมภาษณ์ พระครูโกวิทวรคุณ เจ้าอาวาสวัดเจดีย์ทอง ต.คลองควาย อ.สามโคก ปทุมธานี วันที่ 10 กันยายน พ.ศ. 2523. จากคำสัมภาษณ์ได้ทราบว่าทางวัดเจดีย์ทองยังคงเก็บรักษาเครื่องบริขารที่วชิรญาณภิกษุถวายพระสุเมธมุนีอยู่.

²กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, "วัดเมตตารามัง ต.เชียงรากน้อย อ.สามโคก ปทุมธานี", แบบสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับประวัติวัด.

³Craig G. Reynolds, "The Buddhist Monkhood in Nineteenth Century Thailand", p. 80.

เมืองมอญ เรือพระสุตตันตปิฎกชั้นบทที่ฝั่งไทย และเรือพระอภิธรรมชั้นฝั่งที่พม่า¹

เรื่องที่สอง อธิบายถึงมูลเหตุที่ให้พระสงฆ์รามัญสวดพระปริตรในพระบรมมหาราชวังว่าสมัยพระเจ้าแผ่นดินอยุธยาองค์หนึ่ง เกิดปีศาจคะนองเป็นสายรุ้งในพระบรมมหาราชวัง พระสงฆ์ไทยสวดมนต์และปราบปีศาจไม่สำเร็จ จนกระทั่งมีพระเถระมอญรูปหนึ่งเข้ามาสวดพระปริตร สายรุ้งจึงหายไป จากนั้นจึงเป็นประเพณีให้พระสงฆ์มอญสวดพระปริตรสืบมา²

ฉะนั้นไม่ว่าวชิรญาณภิกษุจะทรงนับถือนิกายนี้ด้วยเหตุผลใดก็ตามย่อมสอดคล้องกับความเชื่อและค่านิยมของสังคมไทยที่ยอมรับว่า พระมอญเคร่งวินัยและมีอำนาจพุทธคุณสูง นิกายของพระองค์ที่เข้ากันได้กับทั้งรามัญนิกายและพระสงฆ์สยามวงศ์ในเวลานั้น³ จึงน่าจะเรียกความนิยมได้มาก

3. เมื่อพิจารณาคำนการเมือง การตั้งนิกายใหม่โดยรับเอาแบบแผนจากรามัญนิกายของวชิรญาณภิกษุอาจถือได้ว่าเป็นการดึงเอากลุ่มชาวมอญในประเทศซึ่งเคร่งศาสนามาต่อรองกับอำนาจรัฐ หากแม้รัฐบาลขณะนั้นจะมองออกกว่าวชิรญาณภิกษูกำลังสร้างบารมีทางการเมืองจากศาสนาก็ไม่สามารถแสดงท่าทีไม่พอใจได้ ด้วยเกรงความขัดแย้งกับพวกมอญ ซึ่งแม้จะเป็นชนกลุ่มน้อยแต่ก็มีความสำคัญต่อไทยมาก โดยเฉพาะใน

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพรหมเทพราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 77.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ประเพณีสงฆ์รามัญสวดพระปริตทำน้าพระพุทธมนต์ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน" ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมายเหตุโบราณคดี ตอนที่ 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตรีหม่อมเจ้าไตรทิพเทพสุต (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2505), หน้า 59-60.

³ จดหมายเหตุเรื่องไตสวนนายกุหลาบ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ-ชนากร, 2473), หน้า 71.

ช่วงที่ไทยต้องทำสงครามกับพม่า มอญจะเป็นทั้งผู้สื่อข่าว กำลังพล และให้เสบียงอาหาร คนมอญในประเทศส่วนใหญ่จะรับราชการทหารและอยู่รวมกันเป็นหมวดหมู่ภายใต้ผู้นำมอญ ที่ได้บรรดาศักดิ์ไทยเป็น "เจ้าพระยามหาโยธา" โดยมีภูมิลำเนาอยู่บริเวณหัวเมืองชั้นใน และที่สำคัญกว่านั้นคือ อังกฤพพยายามเกลี้ยกล่อมให้เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) แยกตัวจากไทยเพื่อตั้งรัฐมอญอิสระขึ้น¹

นอกจากการรับวินัยวงศ์แบบมอญมาปฏิบัติแล้ว วชิรญาณภิกษุทรงบรรพชาอุปสมบทใหม่ตามแบบรามัญนิกาย เพื่อแสดงว่าพระองค์สืบเชื้อสายจากศาสนวงศ์ที่แท้จริง คือนิกายสีมามากัลยาณีในรามัญประเทศที่สืบทอดกันมาจากพระอรหันต์ถึง 88 ชั่วคนโดยไม่ขาดสาย² ดังนั้นวชิรญาณภิกษุจึงมีความเป็นพระสงฆ์มากกว่าพระสงฆ์สยามวงศ์ที่ศาสนวงศ์อันตรธานตั้งแต่กรุงเก่าแล้ว³

หลังจากการอุปสมบทตามแบบรามัญนิกายแล้ว พระองค์ยังคงศึกษาคัมภีร์พระคตอ จนความรู้ภาษามคธของพระองค์ครึกครื้นไปมากเมื่อถึง พ.ศ. 2369 ทรงสามารถแปลพระปริยัติธรรมได้แตกฉาน สันนิษฐานที่อาจารย์พึงแสดง⁴ กิตติศัพท์ของวชิรญาณภิกษุได้ทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีรับสั่งถามว่าจะแปลหนังสือถวายให้ทรงฟัง

¹สุภาพรณ โอเจริญ, "ชาวมอญในประเทศไทย : วิเคราะห์ฐานะและบทบาทในสังคมไทย ตั้งแต่ยุคชวาตอนกลางถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ มัณฑลวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519), หน้า 85, 96, 105 และ 269.

²แถลงการณ์คณะสงฆ์ เดิม 10, หน้า 650.

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "เทศนาพระราชประวัติพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", หน้า 10.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

เฉลิมพระราชศรัทธาโคหรือไม่วิวชิรญาณภิกษุรับจะแปลถวาย จึงได้โปรดให้ประชุมพระราชคณะผู้ใหญ่เป็นผู้สอบไล่พระปริยัติธรรมหน้าพระที่นั่ง ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย นับเป็นครั้งแรกที่เจ้านายได้เขาแปลพระปริยัติธรรม วันแรกทรงแปลธรรมบท วันที่สองทรงแปลมงคลที่ป็น วันที่สามทรงแปลสารสังคหะ สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรสทรงให้ความเห็นว่าซึ่งทรงโปรดฯ ให้แปลธรรมบทในวันเดียวกัน "เพื่อให้แปลกว่าสามัญชนใช้ว่าจะอัศจรรย์ความรู้แปลต่อไปอีกหามิได้"¹ ในวันสุดท้ายเมื่อแปลได้ 5 ประโยค กรมหมื่นรักษารณเรศทักขึ้นว่า "จะปล่อยกันไปถึงไหน"² วชิรญาณภิกษุได้ฟังดังนั้นก็ขอพระราชทานหยุดแปลถวายเหตุผลว่าทรงแปลเพื่อเฉลิมพระราชศรัทธา มิได้มุ่งหวังอามิสและลาภสักการะใด ๆ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงโปรดให้เป็นไปตามพระประสงค์ พร้อมกับพระราชทานพัดยศของเปรียญเอกให้ถือ³

จากนั้นวชิรญาณภิกษุจึงได้ทรงตั้งกลุ่มปฏิบัติธรรมในลักษณะสโมสรของพระสงฆ์ที่นิยมถือคติธรรมวินัยอย่างเดียวกัน⁴ ทรงอนุเคราะห์ส่งสอนกุลบุตรผู้มีศรัทธาให้เล่าเรียนศึกษาทั้งกลางวันกลางคืนมิได้ย่อหย่อน ทรงส่งสอนในข้อวินัยวัตรและสุตตันตปฏิบัติต่าง ๆ ให้ถูกต้องสมอ้างกับพระวินัยเป็นนิตยจร⁵ ได้มีพระสงฆ์ผู้เลื่อมใส ศรัทธา เข้ามาอุปสมบทและประพฤติตามมากขึ้น

ในช่วงนี้ถึงแม้วชิรญาณภิกษุจะรับวินัยวงศ์แบบมอญมาปฏิบัติ แต่ก็มีได้รับมาทั้งหมด ยังคงหมกคลุมตามแบบพระสงฆ์สยามวงศ์ และรวมอุโบสถสังฆกรรมกับพระสงฆ์ทั่ว

¹ เรื่องเดียวกัน.

² สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 72.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

⁴ ดายพระหัตถ์สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 10 สิงหาคม 2477 สาส์นสมเด็จพระเจ้า เล่ม 4, หน้า 781.

⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เทศนาพระราชประวัติ..., หน้า 11-12.

มหาธาตุอยู่¹

เมื่อปี พ.ศ. 2371 สำนักพระปริยัติธรรมของวชิรญาณภิกขุมีชื่อเสียงมากขึ้น จนเทียบได้กับสำนักของพระวิเชียรปรีชา (ภู) พระอาจารย์ของพระองค์ โดยพิจารณา จากการศึกษาของพระทัฬหีเป็นศิษย์หลวงชั้นเดิม ซึ่งต่อมาคือสมเด็จพระวันรัตนัทธ พุทธสิริ พระองค์เคยพบพระทัฬหีวัดสมอรายและชวนให้มาอยู่ด้วยกันที่วัดมหาธาตุ เมื่อพระทัฬหีลงมา ถวายตัวเป็นศิษย์และบวชแปลงได้ศึกษาจาก 2 สำนักนี้คือ สำนักพระวิเชียรปรีชา และ ของวชิรญาณภิกขุ² นับว่าภายในระยะเวลา 5 ปี วชิรญาณภิกขุก็ทรงสามารถสร้างพระ เกียรติคุณทางด้านความรู้พระปริยัติธรรมให้อยู่ในระดับแนวหน้าของประเทศ

ในปีเดียวกันนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้วชิรญาณภิกขุ ไปถวายเทศน์ในพระบรมมหาราชวัง และทรงพระราชทานตาลบัตรสี่แฉกพื้นตาดและ โปรดให้เป็นกรรมการสอบพระปริยัติธรรมด้วยรูปหนึ่งเข้าในที่ประชุมสงฆ์ด้วย มีเอกสาร บางฉบับระบุว่า ทรงได้รับการสถาปนาเป็นพระราชาคณะด้วย³ แต่บางฉบับว่าทรงได้ รับการสถาปนาในปี พ.ศ. 2372 หลังจากเสด็จไปประทับที่วัดสมอรายแล้ว⁴ แต่ถ่า พิจารณาจากคุณสมบัติของพระสงฆ์ที่เป็นกรรมการสอบพระปริยัติธรรมว่าต้องเป็นพระราชา คณะ⁵ วชิรญาณภิกขุก็จะได้เป็นพระราชาคณะตั้งแต่ พ.ศ. 2371 มากกว่า

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นิกายและเถรประวัติ (พระนคร : โรงพิมพ์สามมิตร, 2457), หน้า 23.

² ชนิต อยู่โพธิ์ (เรียบเรียง), ตำนานสมณศักดิ์พระวันรัต..., หน้า 28.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เทศนาพระราชประวัติ, หน้า 13.

⁴ สว, พุทธศาสนวงศ์, หน้า 13, 18.

⁵ ห้องสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จศ. 1203 (พ.ศ. 2384)

เลขที่ 25 พระกระแสน์สั่งเรื่องการสอบพระปริยัติธรรมที่วัดมหาธาตุ.

ระหว่าง พ.ศ. 2471-5 นี้¹ วิชาญาณภิกษุทรงมีเรื่องขัดแย้งกับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) กรรมการอีกรูปหนึ่งในการสอบพระปริยัติธรรมเกี่ยวกับการแปลคำบาลีออกเป็นภาษาไทยของพระมหาคณะผู้สอบ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ฉิมขัดใจได้กล่าวคำหยาบช้าต่อพระองค์ เมื่อความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปกป้องวิชาญาณภิกษุด้วยการมอบสิทธิขาดในการสอบพระปริยัติธรรมให้แก่วิชาญาณภิกษุมาตลอดรัชกาล และห้ามนิมนต์สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เข้ามาในราชการอีก²

วิชาญาณภิกษุประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุจนถึง พ.ศ. 2372 ก็ได้ศิษย์คนสำคัญผู้ร่วมคิดในการก่อตั้งธรรมยุติกนิกาย คือ พระองค์เจ้าฤกษ์หรือต่อมาทรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ผู้มาผนวชที่วัดมหาธาตุโดยมีสมเด็จพระสังฆราช (คอน) เป็นพระอุปัชฌาย์ กรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นพระกรรมวาจาจารย์ และพระวินัยรักขิตเป็นอนุสาวนาจารย์³

สาเหตุที่พระองค์เจ้าฤกษ์เข้าร่วมกับวิชาญาณภิกษุคือ ได้ยินกิตติศัพท์พระธรรมยุต ในขณะที่กำลังสิ้นความเลื่อมใสในพระอุปัชฌาย์ ทรงเลื่อมใสพระอุปัชฌาย์เป็นพระธรรมกถึกไม่ใช่พระวินัยกร พระองค์เจ้าฤกษ์ทรงศึกษาข้อวินัยจากพระอุปัชฌาย์ และได้ทรงทราบจากพระอุปัชฌาย์ว่า ศาสนธรรมอันตรธานมานานแล้ว มิได้มีผู้นำมาปฏิบัติ ถ้าจะใคร่รู้ให้พลิกดูในโบราณที่ท่านเขียนไว้เถิด พระองค์เจ้าฤกษ์จึงลงไปศึกษาในสำนักวิชาญาณภิกษุ และเกิดความศรัทธาเลื่อมใสว่าเป็นแก่นสารจึงปฏิบัติตามแบบพระธรรมยุตตั้งแต่นั้นมา⁴

¹ แดงการณคณะสงฆ์เล่ม 10, หน้า 248.

² สมเด็จพระบรมราชาธิบดี, ความทรงจำ, หน้า 89.

³ "ประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 พ.ศ. 2435, หน้า 190.

⁴ สว., พุทธศาสนวงศ์ (พระนคร : พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, 2517), หน้า 11.

พระองค์เจ้าฤกษ์เป็นพระขรรษมยุตองค์แรกที่หมแหวกแบบรามัญเข้าไปในพระบรมมหาราชวังเพื่อรับนิพนธ์จากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้ถูกตรัสทักว่า "เอาอย่างพระมอญทำอะไร" จากนั้นวชิรญาณภิกษุจึงทรงหมแหวกขึ้นบ้าง เข้าใจว่าเพื่อป้องกันบริษัทและอนุโลมตามพระขรรษมยุตที่เป็นศิษย์รูปอื่น ๆ ที่ปรารถนาจะครองเช่นนั้น ทั้ง ๆ ที่ความจริงยังไม่ปรารถนาจะครองแหวกในเวลานั้นด้วยเกรงจะเป็นเหตุที่ทำให้ลัทธิตุขมยุตไม่แพร่หลายเท่าที่ควร¹ ซึ่งเรื่องนี้จะแสดงว่ามีเหตุผลทางการเมืองอยู่ด้วยคือ อยากรู้ว่าเคร่งครัดอย่างพระมอญ แต่ขณะเดียวกันก็ไม่อยากแต่งอย่างมอญ เพราะอาจทำให้คนไทยรังเกียจ

ในปี พ.ศ. 2372 นี้ วชิรญาณภิกษุทรงคำริจะกลับไปประทับที่วัดสมอราย ด้วยเหตุผลว่า "วัดมหาธาตุนี้ไม่เป็นที่สบายพระทัย ไม่เป็นที่สมควรจะอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ให้เป็นไปตามวินัยธรรม"² ด้วยอยู่ท่ามกลางพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นต้น ถ้าทรงประพฤติให้ต่างจากพระสงฆ์อื่นจะเกิดรังเกียจกันขึ้น³ ส่วนเหตุผลที่มีได้ให้ นั้น คงจะทรงเห็นว่าพร้อมแล้วที่จะตั้งนิกายได้ เนื่องจากพระองค์บำเพ็ญบารมีพอสมควรแก่เวลาแล้ว และทรงมีพระสงฆ์ขรรษมยุตที่ศรัทธาในการปฏิบัติธรรมถึง 6 รูป เป็นจำนวนใกล้เคียงกับจำนวนพระอรหันต์ปัจจุวัคคีย์ของพระพุทธเจ้าก่อนออกประกาศศาสนา พระสงฆ์ 6 รูปของวชิรญาณภิกษุนั้นมาจากตระกูลเจ้านายและผู้คน⁴ และการหมแหวกนั้นคงเป็นเหตุหนึ่งในการตัดสินใจพระทัยครั้งนี้

การย้ายไปประทับวัดสมอรายครั้งนี้มิได้ย้ายขาดจากวัดมหาธาตุ แต่เป็นไปทำนองสำราญพระอริยาบถ และคงจะมีเวลาไปประทับที่วัดมหาธาตุบ้าง เนื่องจากพระองค์

¹ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 11, หน้า 301.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, "เรื่องราชประวัติในรัชกาลที่ 4..." หน้า 4-5.

³ สมเด็จพระยาตราเจ้ากรมพระยาจักรี, ความทรงจำ, หน้า 42.

⁴ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 10, หน้า 651-652.

เจ้าฤกษ์คูคักก็ยังมีประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุ และที่ตำหนักวัดมหาธาตุของพระองค์ก็ยังมีข้าคน ทั้งพระและคฤหัสถ์คอยดูแลรักษาอยู่¹

ณ วัดสมอราย วชิรญาณภิกษุประทับพระตำหนักที่กรมพระราชวังบวรมหาคักติ-พลเสวยทรงสร้างถวาย² มีพระสงฆ์ที่เป็นศิษย์ตามเสด็จไปอยู่ข้าง ที่อยู่วัดอื่นก็มีแต่ไป ประชุมกันที่วัดสมอราย จึงเกิดเป็นพระสงฆ์ผู้แสวงหาสัมมาปฏิบัติอันมีนามว่า ชรรมยุต ขึ้น³

นับว่าการดำเนินการตามแนวคิดทางการ เมืองที่สร้างบารมีจากศาสนานั้นได้ ลุล่วงไปขั้นหนึ่งแล้ว โดยไม่ได้รับการขัดขวางจากทั้งศาสนจักรเดิม และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เป็นเพราะวิธีการของวชิรญาณภิกษุที่เสนอแนวทางการกลับไปสู่วัตรปฏิบัติในสมัยพุทธกาล ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีทางเลือก น้อยมาก หากแม้จะทรงตระหนักว่าวชิรญาณภิกษุกำลังเล่นการเมืองภายในรูปแบบของ ศาสนาก็ตาม แต่ภายใต้เงื่อนไขของพระมหากษัตริย์ไทย พระองค์ก็ไม่มีเหตุผลพอที่จะ ขัดขวางได้ เมื่อกลุ่มธรรมยุตของวชิรญาณภิกษุยึดหลักการกลับไปสู่การปฏิบัติธรรมในครั้ง พุทธกาลอันเป็นพุทธวจนะของพระพุทธองค์ การปฏิเสธกลุ่มธรรมยุตก็เท่ากับเป็นการปฏิเสธ พระพุทธองค์ด้วย อนึ่ง การที่วชิรญาณภิกษุปฏิเสธศาสนาสยามวงศ์ที่มีอยู่นั้นส่งผลกระทบ มาถึงความเป็นธรรมราชาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยตรง เพราะ พระองค์คือองค์อุปถัมภ์ของนิกายเดิมที่วชิรญาณภิกษุเห็นว่าคลาดเคลื่อนจากพุทธบัญญัติ เป็น อันมาก และอาจจะขาดตอนจากวงศ์บรรพชาอุปสมบทที่เนื่องมาจากพระพุทธเจ้าแล้ว

เพื่อรักษาสถานภาพของความเป็นธรรมราชาไว้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัวจึงต้องพยายามทำให้วชิรญาณภิกษุ ผู้นำสงฆ์กลุ่มใหม่ยอมรับพระราชอำนาจและ สิทธิอันชอบธรรมในการ เป็นกษัตริย์ของพระองค์ด้วยการ เป็นองค์อุปถัมภ์คณะสงฆ์กลุ่มใหม่นี้

¹ เรื่องเดียวกัน.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 650.

³ สว., พุทธศาสนวงศ์, หน้า 10.

ควยการที่ทรงแต่งตั้งวชิรญาณภิกษุให้อยู่ในสมณศักดิ์ และมอบหมายหน้าที่ทางศาสนาให้วชิรญาณภิกษุเป็นกรรมการสอบพระปริยัติธรรมและเข้าไปที่ประชุมสงฆ์ได้

เมื่อวชิรญาณภิกษุอยู่ในสมณศักดิ์ก็เท่ากับยอมรับในพระราชอำนาจของพระองค์ที่มีเหนือกลุ่มสงฆ์ธรรมยุตโดยปริยาย คือ เมื่อมีการแต่งตั้งได้ก็ย่อมมีการถอดถอนได้ และวิธีการแต่งตั้งวชิรญาณภิกษุให้อยู่ในสมณศักดิ์ควบไปกับการมอบหน้าที่ทางศาสนาให้ปฏิบัติ นั้น เป็นวิธีหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้ตลอดมา

คราวใดที่วชิรญาณภิกษุยังอยู่ในพระวินัยสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชทานความคุ้มครองให้ควย เช่น กรณีของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ฉิม) และจากท่าทีของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ดูเหมือนจะสนับสนุนวชิรญาณภิกษุนั้นก็ทำให้เจ้านายและขุนนางคนอื่น ๆ เริ่มเห็นความสำคัญของวชิรญาณภิกษุในฐานะผู้นำสงฆ์คนใหม่ที่มีอิทธิพลต่อไป กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์จึงได้สร้างพระตำหนักถวายที่วัดสมอราย

เมื่อวชิรญาณภิกษุเสด็จมาประทับ ณ วัดสมอรายในปี พ.ศ. 2372 พระองค์ทรงประกาศศาสนพรหมจรรย์ และตั้งนิกายใหม่บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรผู้มีศรัทธาเลื่อมใส² และได้ทรงวางรากฐานอันมั่นคงให้ธรรมยุตติกนิกายเป็นที่ยอมรับในสังคม ด้วยวิธีการที่แสดงว่าพระองค์และพระสงฆ์ธรรมยุตสืบเนื่องมาจากวงศ์บรรพชาอุปสมบทที่แท้จริงของพระพุทธเจ้า ควยการชุกชุมนิมิตรที่วัดสมอรายออกตรวจดู ทรงว่าเล็กกว่าแบบที่มีในพุทธทศ³ ทรงสลดพระทัยว่าเป็นสิมาวิบัติ จึงให้หาพระสงฆ์เชื่อแนวมามากจากวงศ์

¹Christine E. Gray, "The Politics of the Middle Way: A Study of King Mongkut's Monastic Career", p. 61-62.

²สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, "เรื่องราชประวัติในรัชกาลที่ 4 . . .", หน้า 5.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.

บรรพชาอุปสมบทที่แท้จริงมาทำการอุปสมบทใหม่ ครั้นนั้นได้พระสงฆ์ภิกษุสงฆ์มาถ้อยจากระดมัญประเทศมาทำทัฬหีกรรมอุปสมบทใหม่ที่โบสถ์หน้าหน้าวัดสมอราย "พื้นดินเองก็อาจไม่บริสุทธิ์เสมอไป น้ำย่อมคึกกว่าและการอุปสมบทบนแพกลางน้ำย่อมเป็นสิ่งบริสุทธิ์แท้จริง"¹ แพโบสถ์ที่พระธรรมยุติกอุปสมบทนั้นยังเหลืออยู่ในสมัยรัชกาลที่ 5 หลังหนึ่ง²

เมื่อพิสูจน์ความบริสุทธิ์ของพระธรรมยุตว่าผ่านการบรรพชาอุปสมบทที่แน่ใจว่าถูกต้องกว่าพระสงฆ์สยามวงศ์ (มหานิกาย) แล้ว วัชรญาณภิกษุได้เผยแพร่หลักธรรมสู่คนทั่วไปเป็นครั้งแรก³ เพราะก่อนหน้านั้นสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงบันทึกไว้ว่ามีอยู่เฉพาะในหมู่สงฆ์เท่านั้น

วัชรญาณภิกษุไม่เพียงแต่เผยแพร่หลักธรรมออกสู่ราษฎรในกรุงเทพฯ เท่านั้น แต่ยังเผยแพร่พระเกียรติคุณของพระองค์และธรรมยุตออกสู่หัวเมืองด้วยการชุกงค์ไปตามมณฑล นครชัยศรี, อยุธยา, นครสวรรค์ และพิษณุโลกโดยขอพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว⁴

การออกชุกงค์ทำให้วัชรญาณภิกษุทรงมีความรับรู้ที่กว้างกว่าเจ้านายพระองค์อื่น ๆ ที่ถูกจำกัดด้วยประเพณี ไม่ให้ออกนอกพระนครนอกจากไปราชการศึกสงครามเท่านั้น⁵

¹ เอ. บี. กริสโวลด์, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล (พระนคร : โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า 29).

² หจข., ร.5 ศ6/37 ปฏิสังขรณ์วัดราชาธิวาส.

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, เรื่อง ราชประวัติ รัชกาลที่ 4 , หน้า 5.

⁴ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 82-83.

⁵ หจข., ร.4 1ก/1 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงนายและนางเอ็ดดี้แห่งวอเทอร์ฟอร์ด (18 พฤศจิกายน 2394).

เป็นที่น่าสังเกตว่าการเสด็จออกชุกงค์ไปนมัสการปูชนียวัตถุสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนาและเผยแพร่หลักธรรมนั้น มักจะเกิดปาฏิหาริย์อันแสดงถึงบุญบารมีของวชิรญาณภิกษุอยู่บ่อยครั้ง ซึ่งนอกจากจะเสริมความชอบธรรมในการเป็นผู้นำศาสนาแล้วยังมีผลต่อสถานภาพทางการเมืองของพระองค์ด้วย

การชุกงค์ครั้งสำคัญที่มีหลักฐานบันทึกไว้คือ ปี พ.ศ. 2373 เสด็จไปยังถ้ำประทุนและถ้ำวิมานจักรีที่พระพุทธบาท สระบุรี ทรงสร้างพระพุทธรูปและวิหารที่ถ้ำประทุน ส่วนที่ถ้ำวิมานจักรี ทรงประดิษฐานพระพุทธรูปที่นำมาจากพระนครไว้ให้คนสักการบูชา ทั้งได้มีคำจารึกถึงพระกรณียกิจนี้ไว้ด้วยทั้งสองถ้ำ¹ และในปี 2374 ทรงชุกงค์ไปนมัสการพระปฐมเจดีย์และอธิษฐานขอพระบรมราชาตุม เมื่อกลับมาแล้วประมาณเดือนเศษ พระสงฆ์จากวัดมหาธาตุไคมาเฝ้าพระองค์และไคกราบทูลเรื่องที่ได้เห็นปาฏิหาริย์ในหอพระวัดมหาธาตุที่ไคเอาไว้วามี่ควันสีแคงกลืนหอมคล้ายรูปเทียนพลุ่งขึ้นเหนือองค์พระพุทธรูปเนาวรัตน์ที่ทรงสร้างไว้ พระสงฆ์ที่สวดมนต์อยู่เห็นเหตุการณ์ไคยทั่วกัน จึงเสด็จไปยังที่เกิดเหตุ พบพระบรมราชาตุมที่บรรจุไว้ในพระพุทธรูปเนาวรัตน์เพิ่มขึ้นอีก 2 องค์²

ในปี 2376 พระธรรมวิโรจพระราชาคณะวัดสมอราย มีกิจจะขึ้นไปทำการฉลองวัดเขาสูงข้างเมืองทิจิตร ไคกราบทูลเชิญเสด็จ ครั้งนั้นวชิรญาณภิกษุทรงพระศรัทธาจะไปนมัสการบูชาพระเจดีย์สถานที่เมืองเหนือ ตลอดจนประพาสทอดพระเนตรภูมิลำเนา

ศูนย์วิทยพัทยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ ห่องสมุควชิรญาณ, หมายเหตุมหุศรัคกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 (พ.ศ. 2374) เลขที่ 33 สำนาคำประกาศจารึกกวาควยถ้ำประทุนและถ้ำวิมานจักรี.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, เรื่องราชประวัติในรัชกาลที่ 4, หน้า 7-8.

บ้านเมืองควย¹ จึงเสด็จจรดงครະยะยาวถึง 62 วัน² ล่องเรือไปตามลำน้ำเจ้าพระยา เริ่มจากอยุธยา ชัยนาท นครสวรรค์ พิษณุโลก อุตรดิตถ์ (ที่อุตรดิตถ์ทรงเสด็จไปนมัสการพระแท่นศิลาอาสน์ซึ่งถือกันว่าเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าทั้ง 5 พระองค์³ ถึง 2 ครั้ง) สวรรคโลก สุโขทัย กำแพงเพชร และอ่างทอง ในการเสด็จไปครั้งนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ได้บันทึกถึงเรื่องปาฏิหาริย์ที่เกิดขึ้นไว้ดังนี้⁴ ที่ชัยนาทมีพระเชษฐองชั้นชมบารมี ที่อุตรดิตถ์มีเสื่อคумаหมอบกระดิกทางร่องถวายเป็นเสียงชั้นชมพระบารมีแล้วกระโดดเข้าป่าไปไม่ทำอันตรายใคร เมื่อเสด็จมาถึงแก่งหลวงเมืองสวรรคโลกซึ่งไม่เคยมีปลาในหน้าแล้ง ก็เกิดมีปลาเต็มไปหมด เป็นที่อัศจรรย์แก่ผู้ติดตามเสด็จ ชาวบ้าน และกรมการเมืองถึงกับมีกรมการเมืองกราบทูลว่า ปลาได้มาสู่พระบรมโพธิสมภารเมื่อคราวกันดารกับวีฬ วชิรญาณมิกนุทรงตรัสห้ามว่า "อย่าพูดไป ๆ ไม่ไพเราะหูผู้อื่น นิ่งเสียดีกว่า" และที่เมืองสุโขทัยก็ทรงเสด็จไปประทับที่พระแท่นนังคศิลาใต้โดยไม่เป็นอันตรายเช่นผู้อื่น และทรงเลาพระสุบินให้พระสงฆ์และฆราวาสเป็นอันมาก

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระยะทางเสด็จเมืองเหนือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช โปรดให้พิมพ์เมื่อปีฉลู พ.ศ. 2468 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), หน้า 1-15.

³ เจ้าอธิการประเสริฐ ปสนุโน (รวบรวม), ประวัติพระแท่นศิลาอาสน์ และประวัติพระบรมธาตุทุ่งยั้ง พระพุทธบาทวัดพระยืน ประวัติเมืองทุ่งยั้ง เวียงท้าวสามล เวียงเจ้าเงาะ ในจังหวัดอุตรดิตถ์ จัดพิมพ์โดยเจ้าอธิการประเสริฐ ปสนุโน วัดพระบรมธาตุ (มปท. มปป.), หน้า 3-5.

⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, เรื่องราชประวัติในรัชกาลที่ 4, หน้า 11-15.

ฟังว่าชาวสุโขทัยในอดีตมาขอรองให้พระองค์ประทับอยู่นาน ๆ ในครั้งนั้นได้ทรงนำพระ
แทนมิ่งคศิลาอันเป็นที่ประทับของมหากษัตริย์สุโขทัยและหลักจารึกลงมากรุงเทพฯ ด้วย

นอกจากการชุกครั้งสำคัญ ๆ ที่มีหลักฐานบันทึกไว้นี้ พระองค์คงเสด็จไป
ชุกที่อื่นอีก เช่น นครปฐมหรือเพชรบุรีตามที่สมเด็จพระวันรัต¹ พุทธสิริโสภา ท่านมัก
ตามเสด็จจรวิญญานิกษุออกชุกเสมอ¹

สิ่งกิจต่าง ๆ ก็เปิดโอกาสให้วิญญานิกษุได้เสด็จไปตามสถานที่ต่าง ๆ ทั้ง
ในกรุงและหัวเมืองเช่นกัน เช่นการเสด็จไปทอดผ้าพระกฐินที่เพชรบุรีในปีแรกที่ทรงผนวช²
การเสด็จไปผูกพัทธสีมาและอุบายกรรมที่วัดจุฬามณีหรือวัดยายรมที่พระนครตามที่มีผู้นิมนต์³
และการที่ทรงปฏิบัติตามกิจวัตรประจำวันของสงฆ์คือเสด็จออกรับบิณฑบาตในเวลาเช้า⁴

สิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้คนเลื่อมใสในวิญญานิกษุและธรรมยุตจนเกิด
เป็นสำนักคณาจารย์แห่งหนึ่ง นอกจากบารมีในการปฏิบัติชุกควัตรคือ พระธรรมเทศนา
ที่วิญญานิกษุทรงแสดง พระองค์สามารถจูงใจคนให้เกิดความเลื่อมใสและเชื่อมั่นว่า
การปฏิบัติธรรมตามหลักธรรมยุตนั้นเป็นหนทางที่ดีที่สุดในการไปสู่พรหมจรรย์ที่จะนำให้ถึง
ทางสวรรค์และนิพพาน แต่ถึงแม้ว่าจะไปไม่ถึงเพราะศาสนวงศหรือสังฆกรรมอันครธานไป
แล้วก็ตาม ก็เสมอตัวไม่เป็นโทษหรือบาปอันใด⁵ หลักการคิดของธรรมยุตในเวลานั้นจึง

¹ ธนิต อัญโพนี (เรียบเรียง), ตำนานสมเด็จพระวันรัตและสมเด็จพระ
ราชาคณะผู้ทรงสมณศักดิ์..., หน้า 28.

² พระยากระสาปนกิจโกศล, "บันทึกความทรงจำ...", หน้า 36.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน,
หน้า 44.

⁴ พระยากระสาปนกิจโกศล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

⁵ สว., พุทธศาสนวงศ์, หน้า 11-13 และ 19.

เป็นการทวนกระแสของคตินิยมอันทรธานในสังคมไทย ที่เชื่อว่าพระพุทธรูปจะทอง
 เลื่อมสุญไป จึงไม่ชวนชววยเต็มที่ในการปรับปรุงให้ดีขึ้น คงทำกันแต่พอให้เป็นกิริยาบุญ
 เท่านั้น¹ คุณสมบัติอันของวชิรญาณภิกษุนอกจากความสามารถในการเทศน์แล้วก็มี
 เป็นพระราชวงศ์ชั้นสูง และพระเกียรติคุณที่เลื่องลือว่าทรงเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก จึง
 ทำให้มีพระภิกษุสามเณรจากมหานิกายพากันไปถวายตัวเป็นศิษย์ แล้วเลียบวชแปลงเป็น
 ธรรมยุตมากขึ้นจนในปีหลัง ๆ ที่วชิรญาณภิกษุประทับอยู่นั้น มีพระสงฆ์ธรรมยุตจำพรรษา
 ถึง 30 รูปเศษ คลุ่ส่กั้พากันไปถือศีลฟังธรรมกันมาก²

กิตติศัพท์ของวชิรญาณภิกษุแพร่ไปถึงต่างจังหวัด เช่นที่จังหวัดจันทบุรี พระอธิการ
 นวมแห่งวัดจันทนาราม เป็นพระภิกษุรูปหนึ่งที่สนใจในเรื่องวัตรปฏิบัติที่ถูกต้อง วิถีการคิด
 แบบวชิรญาณภิกษุคงเป็นทางออกใหม่ที่นาสนใจสำหรับผู้นองการฟื้นฟูศาสนาในขณะนั้น พระ
 อธิการนวมจึงเดินทางเข้ากรุงเทพฯ เมื่อพบกับวชิรญาณภิกษุแล้วได้เกิดความเลื่อมใสถึง
 กับบวชแปลงเป็นธรรมยุตในที่สุด³

การที่มีผู้เลื่อมใสในลัทธิธรรมยุตมากขึ้นตามลำดับ แสดงให้เห็นถึงความสำเร็จ
 ของวชิรญาณภิกษุในการสร้างความมั่นคงให้แก่กลุ่มสงฆ์ธรรมยุต ซึ่งก็คือความมั่นคงของ
 พระองค์เป็นเจ้าลัทธิด้วย

ลัทธิธรรมยุตของวชิรญาณภิกษุสามารถดึงดูดความเลื่อมใสศรัทธาจากราษฎร
 ได้ด้วยคุณสมบัติต่าง ๆ เช่น หลักธรรมที่นาเลื่อมใส การปฏิบัติตนของพระภิกษุที่เคร่งครัด
 ในวินัย การเผยแพร่พระเกียรติคุณสู่หัวเมืองโดยการบุดงค์ และที่สำคัญคือปาฏิหาริย์อัน
 เกิดจากบุญบารมีของวชิรญาณภิกษุ

¹ สมเด็จพระยาค้ำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 78.

² ม.ร.ว. ชันยวาท สวัสดิกุล, พระราชจริยาวัตร..., หน้า 142.

³ พล บุญรักษ์ (เรียบเรียง), ประวัติวัดจันทนาราม จังหวัดจันทบุรี
 (พระนคร : โรงพิมพ์มหาภูมิราชวิทยาลัย, 2511), หน้า 6.

เรื่องปาฏิหาริย์อันเกิดจากบุญบารมีของผู้นำศาสนานั้นเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับ
 นิกายที่ตั้งขึ้นใหม่ ในสังคมที่ยังมีความเชื่อเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์อยู่ ชรรมยุ ติกนิกายก็เช่น
 กัน ที่มีกำเนิดมาจากความศรัทธาของศาสนิกชนชาวคาและอำนาจสัจจาธิษฐานของ
 วชิรญาณภิกษุ ต่อจากนั้นปาฏิหาริย์ที่เกิดจากบุญบารมีของวชิรญาณภิกษุก็เกิดขึ้นอีกบ่อยครั้ง
 ทั้งในกรุงและหัวเมือง

เป็นที่น่าสังเกตว่าปาฏิหาริย์ที่เกิดขึ้นนั้น มิได้แสดงถึงบุญบารมีของวชิรญาณ
 ภิกษุในฐานะผู้นำศาสนาเพียงอย่างเดียว นับตั้งแต่การออกชุดงค์ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2376
 เป็นต้นไป ปาฏิหาริย์ที่เกิดขึ้นจะแสดงถึงบารมีของวชิรญาณภิกษุในฐานะที่จะได้ครองราชย์
 ต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างชัดเจน

ปาฏิหาริย์ที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2376 นั้นนับว่ามีความเกี่ยวข้องกับการเมือง
 เรื่องการสืบราชสมบัติโดยตรง เพราะเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสด็จประพวร
 ทิวศตในปี 2375 ตำแหน่งสมเด็จพระมหาอุปราชว่างลง ข้าในกรมสำคัญ ๆ พวกกันตื่น
 ว่าเจ้านายของตนจะได้เป็นที่วังหน้า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบก็
 ปรีกษาเสนาบดีผู้ใหญ่ พระยาศรีพิพัฒน์กราบทูลว่า ถ้าจะไม่ทรงตั้งกรมพระราชวังก็ให้
 เลื่อนกรมเจ้านาย เพื่อเข้าในกรมจะได้หายตื่นว่าเจ้านายของตัวได้เลื่อนที่มียศเพียงนั้น ๆ
 ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงเลื่อนกรมหมื่นเทพพลภักดิ์ กรมหมื่นรักษกรมเรศ. กรมหมื่น
 เสนีบริรักษ์ ขึ้นเป็นกรมหลวง กรมหมื่นรามอิสเรศ กรมหมื่นเดชอดิศร กรมหมื่นพิพิธ-
 ภูเบนทร์ ขึ้นเป็นกรมขุน แล้วทรงตั้งเจ้าฟ้าจุฑามณีขึ้นเป็น กรมขุนอิสเรศรังสรรค์¹ ใน
 ครั้งนั้นวชิรญาณภิกษุไม่ได้รับการแต่งตั้งหรือเลื่อนกรมด้วย หลังจากนั้นอีกปีหนึ่งจึงออก
 ชุดงค์ไปนมัสการปูชนียวัตถุสถานในพุทธศาสนา และคุโบบราณสถานทางประวัติศาสตร์ที่

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3,
 หน้า 118-119.

หัวเมืองนานถึง 62 วัน¹ มีข้าในกรมตามเสด็จมากและทรงไคร้จุกพบปะกับกรมการเมืองที่คอยรับเสด็จ พระสงฆ์ในวัดสำคัญที่เสด็จไปนมัสการปูชนียวัตถุสถาน รวมทั้งราษฎรในหัวเมืองควาย² บรรดาคนเหล่านี้ได้มีส่วนรับรู้ในปาฏิหาริย์แต่ละครั้งที่เกิดจากบุญบารมีของวชิรญาณภิกษุ ซึ่งนอกจากจะเกิดในฐานะผู้นำทางศาสนาแล้ว ยังเป็นนิมิตที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์คือพระมหากษัตริย์องค์ต่อไปถึงแม้จะไม่ได้รับการทรงกรม หรือสถาปนาในตำแหน่งกรมพระราชวังบวรก็ตาม นับว่าวชิรญาณภิกษุได้เริ่มผนวกความเป็นกษัตริย์ในอนาคตเข้ากับฐานะผู้นำทางศาสนาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2376 เป็นต้นมา และความคิดเช่นนี้ได้แพร่หลายในหมู่คนไทยโดยทั่วไปซึ่งยังเชื่อในเรื่องอำนาจกับบุญบารมีอยู่มาก

การบำเพ็ญบารมีทางศาสนาและการเมืองของวชิรญาณภิกษุเช่นนี้คงเป็นที่สังเกตของคนในสมัยนั้นเช่นกัน จึงปรากฏเสียงเล่าลือกันแพร่หลายว่า ที่มีคนไปวัดสมอรายกันมากนั้น ไปเพื่อยกย่องวชิรญาณภิกษุในทางการเมือง ส่วนทางฝ่ายวชิรญาณภิกษุมีความเห็นว่าเรื่องนี้เกิดจากความริษยาของฝ่ายศัตรู³

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น น่าจะทรงเข้าใจถึงวัตถุประสงค์ของวชิรญาณภิกษุเป็นอย่างดี แต่พระองค์ไม่สามารถจะขัดขวางได้ เนื่องจากการออกศุภวงศ์เป็นกิจอย่างหนึ่งของสงฆ์ และการทำงานค้ำนพื้นฟูศีลปฏิบัติก็ทำให้ศาสนาพุทธน่าเลื่อมใสมากขึ้น เมื่อเผชิญกับการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ของมิชชันนารีอเมริกันภายใต้โปร-

¹ประวัติพระแท่นศิลาอาสน์และประวัติพระบรมธาตุทุ่งยั้ง พระพุทธบาทวัดพระยืน ประวัติเมืองทุ่งยั้ง เวียงท่าวสามล เวียงเจ้าเงาะในจังหวัดอุตรดิตถ์, หน้า 5 และ 19.

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุระยะทางเสด็จเมืองเหนือ, หน้า 7-8.

³สมเด็จพระกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 80.

เทศแทนท์

อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพยายามจะควบคุมวง การสงฆ์มากขึ้น โดยทรงแต่งตั้งกรมหมื่นไกรสรวิชิตให้กำกับกรมสังฆการีอีกองค์หนึ่งในปี พ.ศ. 2372¹ และในปี พ.ศ. 2378 ทรงสถาปนากรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นเจ้าคณะกลาง บังคับบัญชาวัดทั้งปวงในกรุงเทพฯ รวม 61 แห่ง เพื่อให้การปกครองสงฆ์ระเบียบยิ่งขึ้น² ในขณะที่วิชาชีพฐานภิกษุสร้างบารมีและความมั่นคงให้แก่ธรรมยุต พระองค์ก็บำเพ็ญบารมีใน สถานะธรรมราชาเช่นกัน ในปี 2374 ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ 1,000 ชั่ง กระทำสัต- สดคมหาทาน ในครั้งนั้นปรากฏว่าขุนนาง ข้าราชการ และราษฎรชายหญิงที่กันมารับผล กัดผลพดกภัยเบียดเสียดคยัคเบียดกันเต็มตลอดในที่ที่จะรับทานจะนับประมาณมิได้³ และในงาน ฉลองวัดราชโอรสนั้น ตอนเย็นที่เสด็จไปฟังสวดพระพุทธรูปนั้น เสด็จเป็นกระบวนพยุหยาตรา ทรงเรือพระที่นั่งชัยสุพรรณหงส์ มีเรือกระบวนรูปสัตว์ทั้งสามวัน⁴

นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามฟื้นฟูความ สำคัญของพระสงฆ์สยามวงศ์ ด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนที่ประทับของกรมหมื่นนุชิต- ชิโนรสให้เป็นแหล่งวิทยาการที่สำคัญของไทยในปี พ.ศ. 2377⁵

แต่เมื่อข่าวลือเกี่ยวกับวิชาชีพภิกษุในทางการเมืองแพร่หลายมากขึ้นนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่อาจนิ่งนอนพระทัยได้ ทรงปรึกษาถึงเรื่องนี้กับ

¹ราชสกุลวงศ์พระนามเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้า, หน้า 18.

²พระพจนวิลาส (อ่อน), ทำเนียบสมณศักดิ์ (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2445), หน้า 2.

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 3, หน้า 116.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 115.

⁵เสถียร โพธิ์นันทะ, พระพุทธรูปในราชอาณาจักรไทย, (พระนคร : สภา การศึกษามหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2515), หน้า 56.

พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกพระองค์ว่าโดย ส่วนพระองค์แล้วมิได้ทรงระวางสงฆ์ในวชิรญาณภิกขุ แต่รำคาญพระราชเหตุภัยกับเสียง เล่าลือ พระยาศรีพิพัฒน์จึงกราบทูลว่า ถ้าวชิรญาณภิกขุย้ายวัดมาประทับใกล้ ๆ เสียง เล่าลือนั้นจะไคร่สงบไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบ ค้วย¹ พอดีมีเหตุการณ์ที่สอดคล้องกับพระราชประสงค์คือวัดบวรนิเวศว่างเจ้าอาวาสลง และวชิรญาณภิกขุเป็นพระราชาคณะที่ยังมิได้ครองวัด จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ วชิรญาณภิกขุมีสมณศักดิ์เป็นเจ้าคณะรองและเชิญเสด็จไปครองวัดบวรนิเวศวิหารอันเป็น วัดที่กรมพระราชวังบวรมหาศักราชพลเสพยาทรงปฏิสังขรณ์ระหว่างปี พ.ศ. 2367 - 2374² และเป็นวัดที่อยู่ในเขตของวังหน้าในกำแพงพระนคร

ถึงแม้ว่าการเลื่อนสมณศักดิ์และการเชิญเสด็จไปครองวัดบวรนิเวศจะเป็นไป อย่างสมพระเกียรติ แต่ความหมายที่แท้จริงคือการนำพระองค์ไปอยู่ในความควบคุมนั่นเอง³

2. การขยายบทบาทของขรรคมุขตึกนิกายทางศาสนาและการเมืองหลังจาก ที่ได้รับการสถาปนาให้เป็นอธิบดีสงฆ์วัดบวรนิเวศ (พ.ศ. 2379 - 2394)

เมื่อวชิรญาณภิกขุเสด็จมาครองวัดบวรนิเวศนั้น ทรงยุบสำนักที่วัดมหาธาตุ แต่ยังคงที่วัดราชาธิวาสไว้โดยโปรดให้สมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธสิริ) เป็นหัวหน้า⁴ การเสด็จมาครองวัดบวรนิเวศวิหารในฐานะเจ้าอาวาสของพระองค์ในครั้งนั้นเป็นไป อย่างสมพระเกียรติ ค้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระวางมิให้วชิรญาณภิกขุ

¹ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, ความทรงจำ, หน้า 81.

² วัดบวรนิเวศวิหาร (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิwap, 2517), หน้า 1.

³ Christine E. Gray, "The Politics of the Middle Way", p. 66.

⁴ หจข., ร.5 ศ 6/37 ปฏิสังขรณ์วัดราชาธิวาส.

น้อยพระทัย จึงโปรดฯ ให้มีกระบวนแห่อย่างอุปราช และสร้างพระตำหนักปั้นหย่ากับห้องพระโรงในวัดบวรนิเวศพระราชทาน¹

สภาพเดิมของวัดบวรนิเวศเมื่อวชิรญาณมิกษุมาใหม่ ๆ นั้น มีพระมหานิกายอยู่ 5 รูป² นอกจากตำหนักปั้นหย่ากับห้องพระโรงก็มีเพียงแต่' สนาสนะของพระสงฆ์ที่ทำความไมและเรือนไม้ของพวกชาวพระเลขาวิชาเวียงจันทน์ที่กรมพระราชวังบวรมหาดคีคพลเสพยทรงอุทิศถวายปลูกอยู่ในที่ธรณีสงฆ์ต่อคูวัดทางคานตะวันออก บริเวณวัดมีต้นแคขึ้นอยู่เกลื่อนกลาด³ นับว่าเป็นวัดที่ไม่เจริญนักแม่จะเป็นวัดของกรมพระราชวังบวรมหาดคีคพลเสพยก็ตาม

ในสมัยที่วชิรญาณมิกษุครองวัดได้ทรงใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์สร้างถาวรวัตถุต่าง ๆ ขึ้นจนงดงามใหญ่โต⁴ จำนวนพระสงฆ์ธรรมยุตได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว จนเมื่อปีหลัง ๆ ก่อนเสด็จไปครองราชย์นั้น พระสงฆ์ในเวลาเช้าพรรษามีมากถึง 130 - 150 รูป⁵ และสำนักธรรมยุตได้ขยายตัวออกไปทั้งหมดถึง 7 แห่ง ทั้งในกรุงและหัวเมืองตามตารางที่แสดงไว้

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ความทรงจำ, หน้า 84.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร พิมพ์โดยพระบรมราชโองการในงานถวายพระเพลิงศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ที่พระเมรุทองสนามหลวง เมื่อ พ.ศ. 2465 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465), หน้า 15.

³ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 11, หน้า 294 และ 296.

⁴ กรมศิลปากร, ประชุมประกาศ ร.4 พ.ศ. 2408 - 2411, หน้า 60. (ประกาศเรื่องจะพระราชทานเบี้ยหวัดพระโอรส พระธิดาในพระบรมราชวัง ปีฉลุ สัปตศก)

⁵ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 11, หน้า 301.

วัดธรรมยุตในกรุงและหัวเมืองช่วง พ.ศ. 2367 - 2394

ชื่อ	ที่ตั้ง	ปีเริ่ม	จำนวนพระ		หมายเหตุ
ราชาธิวาส	แขวงวชิระ เขตคูสิต	2372	30	พระวชิรญาณช่วง 2372-2379 พระอริยมุนี (ทับ) 2379- 2399) (สมเด็จพระวันรัต พุทธสิริ)	อยู่ร่วมกับพระมหานิกาย
บรมนิवास	แขวงรองเมือง เขต ปทุมวัน	2377	20-30	พระญาณรักชิต (ชมนสิริสุข)	
บวรนิเวศ	แขวงบวรนิเวศ เขต พระนคร	2379	130-150	พระวชิรญาณ	
เครือวัลย์	แขวงวัดอรุณ เขตบางกอก ใหญ่	2379	28	พระเทพโมลี (เอี่ยม)	อยู่ร่วมกับมหานิกาย
บุปผาราม	แขวงวัดกัลยาณ เขตธนบุรี	หลัง 2379	14	พระอมรโมลี (นบ) เมื่อเป็น พระครูวินัยธร	
พิชัยญาติ	แขวงสมเด็จพระ เขตคลองสาน	2384	-	พระเมธาธรรมรส (ถิน) เมื่อ เป็นพระครูใบฎีกา	เมื่อแรกอยู่ร่วมกับมหา นิกาย วัดนี้เป็นธรรมยุต เฉพาะช่วง 2397-2482
จันทนาราม	ต. จันทนิมิต อ. เมือง จ. จันทบุรี	ระหว่าง 2368-2370	-	ท่านอธิการนาม	มิได้เป็นศิษย์หลวงชั้นเดิม

ที่มา : กรมการศาสนา. กระทรวงศึกษาธิการ, แบบสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับประวัติ
(วัดเครือวัลย์วรวิหาร, วัดบุปผาราม และวัดพิชัยญาติ กรุงเทพมหานคร)
คำเนียร เลขะกุล, "วัดบรมนิวาสราชวรวิหาร" ใน สตรีสาร 8 (มีนาคม
2498) : 52.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 14 พ.ศ. 2469 (ประวัติวัดบรมนิวาส), หน้า
426.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 18 พ.ศ. 2473 (ประวัติวัดบุปผาราม), หน้า
630-632.

ชนิด อยู่โพธิ์ (เรียบเรียง), ตำนานสมณศักดิ์ พระวันรัตและสมเด็จพระราชา
คณะผู้ทรงสมณศักดิ์ สมเด็จพระวันรัตในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์.

พล บุญรักษ์, ประวัติวัดจันทนาราม จังหวัดจันทบุรี (พระนคร : โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511).

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ
วิหาร (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465).

ศูนย์วิทยพัชการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จากตารางนี้จะเห็นได้ว่าเมื่อมาครองวัดบวรนิเวศนั้น วัชรญาณภิกษุสามารถขยายสาขาออกไปได้อีกถึง 3 วัดในกรุงเทพฯ และอีก 1 วัดในหัวเมืองอันเป็นผลมาจากชื่อเสียงของพระองค์ที่เลื่องลือไปจนถึงต่างจังหวัด¹ และ 2 วัดในจำนวน 3 วัดของกรุงเทพฯ นั้น เป็นวัดของบุคคลสำคัญในตระกูลขุนนาค ซึ่งเป็นตระกูลที่สนับสนุนการขึ้นครองบัลลังก์ของท่านอุปถัมภ์ คือวัดพิชัยญาตินั้นเป็นวัดที่พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต) จางวางกรมพระคลังสินค้าปฏิสังขรณ์ และเมื่อปฏิสังขรณ์แล้วได้ถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระอารามหลวง ได้รับพระราชทานนามว่า วัดพระญาติการาม² ส่วนวัดบุปผารามซึ่งเดิมชื่อวัดคอกไม้ นั้น ท่านผู้หญิงจันทร์ เอกภรรยาของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เป็นผู้ริเริ่มในการปฏิสังขรณ์ด้วยเป็นวัดร้างใกล้บ้าน ต่อมาจมีนไวยวรรณารถ (ช่วง) จมีนราชามาตย์ (ขำ) และวัชรญาณภิกษุได้ร่วมกันปฏิสังขรณ์³

การขยายตัวของวัดในระยะหลังจากครองวัดบวรนิเวศโดยเฉพาะในช่วงหลังของปี 2384 นั้นเป็นไปด้วยเหตุผลทางการเมือง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการตัดสินใจของกลุ่มตระกูลขุนนาคที่จะเลือกสนับสนุนวัชรญาณภิกษุให้ขึ้นเป็นกษัตริย์องค์ต่อไป การขยายตัวของวัดในช่วงนี้ยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กันของอำนาจทางการเมืองและทางศาสนา คืออิทธิพลในทางศาสนา ทำให้เป็นที่ยอมรับในทางการเมือง ในทางกลับกันเมื่อมีอำนาจทางการเมืองมาเสริม ศาสนาย่อมขยายตัวได้เร็วขึ้น

¹ พล บุญรักษ์, ประวัติวัดจันทาราม..., หน้า 6.

² เจ้าพระยาวิชิตรวงศ์วุฒิไกร, ตำนานพระอารามหลวง พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแมพร เกตุเลขา ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร วันที่ 22 สิงหาคม พ.ศ. 2505 (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2505), หน้า 16.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้นามเป็น วัดพิชัยญาติการาม.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 12.

การแสดงผลออกในเรื่องการสนับสนุนวชิรญาณภิกษุ นั้น พระยาศรีพิพัฒน์จะสงวนท่าทีมากกว่าหลานชายทั้งสอง เพราะเมื่อวัดนี้ปฏิสังขรณ์เสร็จท่านได้ถวายให้เป็นพระอารามหลวงในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และยังคงมีพระมหานิกายอยู่ในวัดด้วย ส่วนจมีนไวยวรรณาส (ช่วง) และจมีนราชามาศย์ (ชำ) อยู่เบื้องหลังเจ้าพระยาพระคลังผู้เป็นบิดาในการอัญเชิญวชิรญาณภิกษุให้เสด็จขึ้นครองราชย์นั้น แสดงออกเปิดเผยกว่าว่าสนับสนุนวชิรญาณภิกษุโดยอาศัยการปฏิสังขรณ์วัดคอกไม้เป็นสื่อในการสร้างความสัมพันธ์กับวชิรญาณภิกษุจนกลายเป็นความสนิทสนมในเวลาต่อมา เมื่อปฏิสังขรณ์เสร็จได้ทูลขอคณะสงฆ์ธรรมยุทจากวชิรญาณภิกษุมาครองวัด¹ ณ สถานที่นั้นบุคคลทั้งสามมีโอกาสพบกันเสมอ ด้วยเป็นสังฆกิจของวชิรญาณภิกษุที่จะต้องหมั้นไปตรวจตรา และอบรมสั่งสอนภิกษุของพระองค์ที่ออกวัดไปใหม่ ๆ² จมีนไวยวรรณาสและจมีนราชามาศย์ได้ถือโอกาสนั้นไปคอยเฝ้า³ ด้วยเหตุผลการเมืองในการสืบราชสมบัติก็ได้ดำเนินไปอย่างราบรื่นภายใต้ภารกิจทางศาสนาที่กระทำร่วมกัน

ส่วนวัดเครือวัลย์นั้นคงเช่นเดียวกับวัดบรมนิวาส ที่เกิดจากความเลื่อมใสในวชิรญาณภิกษุผู้นำธรรมยุท ถึงแม้ว่าผู้สร้างวัดทั้งสองจะอยู่ในตระกูลขุนนาง แต่ก็คงจะมีได้ถวายเพื่อหวังผลทางการเมืองเช่นเดียวกับตระกูลขุนนาง วัดบรมนิวาสนั้นได้เป็นวัดธรรมยุทมาตั้งแต่ใน พ.ศ. 2377 แล้ว ประวัติของผู้สร้างนั้นทราบแต่ว่าเป็นข้าราชการไปทัพเมืองเขมร แล้วเสียชีวิต ทายาทจึงถวายวัดให้อยู่ในพระอุปถัมภ์ของวชิรญาณภิกษุ ด้วยความพอพระทัยในสถานที่ตั้งวัดซึ่งอยู่นอกกำแพงพระนคร วชิรญาณภิกษุจึงทรงปฏิสังขรณ์อย่างจริงจังในปี พ.ศ. 2379 เมื่อเสร็จแล้วได้ถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า

¹ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 18 พ.ศ. 2473, หน้า 632 .

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 630.

³ ฐิติ สุกฤษิตสงคราม, สามเจ้าพระยา (พระนคร : โรงพิมพ์อาศรมอักษร, 2505), หน้า 477 - 478.

อยู่หัว เป็นพระอารามหลวงและได้รับพระราชทานนามว่าวัดบรมนิวาสในครั้งนั้น แต่คนมักเรียกกันว่าวัดนอก วัดนี้เป็นอีกวัดหนึ่งนอกจากวัดบุปผารามที่วชิรญาณภิกษุเสด็จมาประทับบอย จนทรงสนิทสนมกับพระในวัดนี้มาก¹ ส่วนผู้สร้างวัดเครือวัลย์ที่อยู่ในคลองมอญ คือ เจ้าจอมเครือวัลย์ในรัชกาลที่ 3 และหลวงศักดิ์นายเวร (นุช-เจ้าพระยาภูธรราชภัยในรัชกาลที่ 4) ผู้เป็นบุตรเจ้าพระยาอภัยภูธร สมุหนายกในรัชกาลที่ 2 แห่งตระกูลบุญรัตพันธุ์ แต่ยังไม่ทันเสร็จเจ้าจอมเครือวัลย์ก็ถึงแก่กรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯ ให้สร้างต่อมาจนเสร็จและได้พระราชทานนามว่า วัดเครือวัลย์วรวิหาร²

จะเห็นว่าวัดแทบทุกวัดที่วชิรญาณภิกษุสังคายนาคณะหลวงเดิมออกไปครองนั้นอยู่ในฐานะที่เป็นพระอารามหลวง จึงทำให้ฐานะของพระสงฆ์ธรรมยุติกมีความชอบธรรมมากขึ้นสังคายนาคณะหลวงทั้ง 10 องค์ของวชิรญาณภิกษุก็ได้เป็นกำลังสำคัญของพระองค์ ในด้านการเผยแพร่ธรรมยุติกนิกายโดยมีวัดบวรนิเวศเป็นศูนย์ประสานงาน ในขณะที่พระสงฆ์สาวก 6 รูปได้ออกไปตั้งสาขาตามวัดต่าง ๆ อีก 4 รูป คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์หรือพระองค์เจ้าฤกษ์ในขณะนั้น พระอมรโมลี (ปลื้มสเทว สา) พระศรีสุทธีวงศ์ (โสภิต พัก) พระปลัดเรือง และพระปลัดทัด ได้อยู่ช่วยวชิรญาณภิกษุที่วัดบวรนิเวศวิหาร³

¹ คำเนืง เลขะกุล, "วัดบรมนิวาสวรวิหาร", สตรีสาร 8 (มี.ค. 2498) : 52 และ 87.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3, หน้า 352.

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 24.

การขยายตัวของคณะสงฆ์ธรรมยุตช่วยส่งเสริมสถานภาพทางการเมืองของ วชิรญาณภิกษุให้พระองค์มั่นคงและมีอิทธิพลมากขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะช่วง 10 ปีหลัง ของการครองวัดบวรนิเวศ พระองค์ได้กลายเป็นตัวเก็งสำคัญที่สุดพระองค์หนึ่งในบรรดา พระราชวงศ์ชั้นสูงที่จะได้เป็นกษัตริย์ลำดับต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีเสนาบดีตระกูลขุนนาคที่มีอำนาจมากที่สุดใ้เวลานั้นสนับสนุน

การที่คณะธรรมยุตขยายตัวได้มากนั้น นอกจากจะเป็นผลมาจากความสามารถ ทางด้านศาสนาของวชิรญาณภิกษุและศิษย์หลวงชั้นเดิมทั้ง 10 องค์แล้ว ยังเกิดจากการ คำเนินนโยบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และของกลุ่ม เสนาบดีตระกูลขุนนาค ประกอบกับสถานการณ์ทางการเมืองทั้งภายในและระหว่างประเทศ ของไทยด้วย

ในบรรดาปัจจัยเหล่านี้ สิ่งแรกที่ช่วยในด้านกาขยายตัวของธรรมยุตเป็น อย่างมากก็คือ ความพยายามของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะควบคุมความ เคลื่อนไหวทางการเมืองของวชิรญาณภิกษุและกลุ่มธรรมยุตด้วยการเลื่อนสมณศักดิ์และเชิญ เสด็จจิวชิรญาณภิกษุมาครองวัดบวรนิเวศอย่างสมพระเกียรติ ซึ่งเรื่องนี้กลับเป็นผลดีแก่ วชิรญาณภิกษุและคณะสงฆ์ธรรมยุตถึง 3 ประการ คือ ประการแรก ทำให้คณะธรรมยุต มีวัดซึ่งเป็นสถานที่ของตนเองจึงสะดวกแก่การรวบรวมพระสงฆ์ธรรมยุตไว้ด้วยกัน ไม่นาน นักวัดนี้ก็มีแต่คณะสงฆ์ธรรมยุตทั้งหมด จึงสะดวกสำหรับวชิรญาณภิกษุในการวางระเบียบ การคณะสงฆ์ การปกครองวัด และการสั่งสอนสัปบุรุษได้ด้วยคติธรรมยุตตามพระประสงค์¹

ประการที่สอง พระบรมราชโองการที่โปรดฯ ให้วชิรญาณภิกษุเสด็จมาครอง วัดนี้ มีผลต่อการขยายตัวของธรรมยุตเป็นอย่างยิ่ง เพราะเท่ากับทำให้ธรรมยุตเป็นนิกาย ที่ชอบธรรมโดยการยอมรับและอุปถัมภ์ของพระเจ้าแผ่นดิน ผู้ที่เลื่อมใสจึงกล้าแสดงตัวและ เข้าร่วมด้วยมากขึ้น วชิรญาณภิกษุเองก็ทรงสามารถแสดงวัตรปฏิบัติได้โดยเปิดเผย²

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 85.

² เรื่องเดียวกัน.

ประการสุดท้ายมีผลต่อฐานะทางการเมืองของวชิรญาณภิกษุโดยตรง คือ จาก การที่ความของฝ่ายธรรมยุต ถือว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่อง วชิรญาณภิกษุไว้ในฐานะอุปราช ถึงแม้จะทรงยังอยู่ในสมณเพศ หลักฐานที่สนับสนุนความ คิดนี้มีอีก 2 เรื่อง คือ เรื่องที่เชื่อกันว่ารัชกาลที่ 3 ทรงโปรดให้วชิรญาณภิกษุไปเลือก ของในพระบวรราชวัง เมื่อทรงเลือกพระไตรปิฎก ก็ทรงทราบว่ายังไม่ลาผนวช สิ่งของ ที่คิดว่าทรงเลือกมาครั้งนั้น มีพระไตรปิฎกฉบับวังหน้าและอ่างศิลาที่ยังอยู่ในวัดบวร อีก เรื่องคือชื่อวัดบวรนิเวศที่ได้รับพระราชทานเมื่อวชิรญาณภิกษุมาเป็นเจ้าอาวาสแล้วนั้น ได้ มีการแปลความหมายว่าบวรนิเวศเท่ากับบูรสถานคือที่อยู่ของอุปราช และที่คนเรียกกันสั้น ว่าวัดบวรก็เท่ากับวังบน¹

อนึ่ง วันที่เสด็จมาครองวัดซึ่งตรงกับวันพุธที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2379 โดย ทางเรือนั้น ทรงเรือคาคสี มีเรือคั้งนำ พวกคนที่มาดูแลและคอยรับเสด็จนั้น ได้เห็น อากาศมืดไม่มีพระอาทิตย์ จนเวลาย่ำสามโมงเศษเป็นมหัศจรรย์ เรื่องนี้เชื่อกันว่าเป็น นิมิตรบอกเหตุที่วชิรญาณภิกษุจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อจากพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว²

นับว่าเมื่อวชิรญาณภิกษุได้รับตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ฐานะทาง การเมืองของพระองค์ก็ได้ทวีความสำคัญยิ่งขึ้นในฐานะผู้นำนิกายใหม่ที่ได้การรับรองจาก ทางการ และในฐานะ "รัชทายาท" ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และนับ จากนั้นมาการกระทำใด ๆ ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้รับการตีความ จากฝ่ายธรรมยุตว่าเป็นการยกย่องวชิรญาณภิกษุในฐานะรัชทายาท เช่น เรื่องที่พระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ตีคัมภีร์กฎไว้ที่ยอดคนภุศลพระปรางค์วัดอรุณว่าทรงมี พระราชประสงค์จะให้คนทั้งหลายเห็นเป็นนิมิตว่าเจ้าฟ้า "มงกุฎ" จะเป็นยอดของบ้านเมือง

¹วัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 2.

²สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, เรื่องราชประวัติ ในรัชกาลที่ 4, หน้า 16.

ต่อไป¹

อย่างไรก็ตาม วัชรญาณภิกษุก็ยังทรงระวังพระองค์สำหรับภัยทางการเมือง พระองค์ตระหนักดีว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังควบคุมพระองค์อย่างใกล้ชิด และกรมหลวงรักษนเรศ ได้แสดงความเป็นศัตรูมากยิ่งขึ้นด้วยการเบียดเบียนต่าง ๆ เช่น ใสบาตรพระธรรมยุตด้วยข้าวต้มร้อน ๆ ใส่ร้ายให้เสียชื่อเสียง และหาเหตุลิดพระสุเมธมนีที่เป็นอุปชฌาย์ของวัชรญาณภิกษุ²

การเบียดเบียนจากกรมหลวงรักษนเรศ ทำให้วัชรญาณภิกษุสนิทสนมกับกรมหมื่นนุชิตชิโนรส เจ้าคณะกลางที่ควบคุมธรรมยุตมากขึ้นด้วย เพื่อเตรียมหลีกเลี่ยงการเมืองอันอาจเกิดจาก "เจ้านายบางพระองค์" ที่จะได้ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปีแรกที่ได้ไปครองวัดบวรนิเวศ วัชรญาณภิกษุได้ไปสร้างวัดบรมนิวาสและกรมหมื่นนุชิตชิโนรสได้สร้างวัดชิโนรสาราม ทั้งสองวัดนี้อยู่นอกกำแพงพระนคร³ "เจ้านายบางพระองค์" นั้นเข้าใจว่าจะหมายถึงกรมหลวงรักษนเรศ. ผู้ซึ่งขณะนั้นมีอำนาจและปรารถนาในราชสมบัติ ส่วนเหตุผลในการสร้างวัดที่ทรงให้แก่คนทั่วไป คือ เพื่อเป็นที่สวดมนต์พระอิริยาบถนอกพระนคร⁴ และปฏิบัติกรรมฐาน⁵

¹ สมเด็จพระญาณสังวรสาธุการคุณาภรณ์, ความทรงจำ, หน้า 105.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

³ ลัดดา สงวนเสริมศักดิ์ (เรียบเรียง), ประวัติวัดชิโนรสาราม ถนนอิสรภาพ หนองรี พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานยกขอฟ้าเอกวัดชิโนรสาราม หนองรี วันที่ 9 เมษายน 2503 (พระนคร : องค์การโทรศัพท์แห่งประเทศไทย, 2503), หน้า 10.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5.

⁵ คำเนียร เลขะกุล, "วัดบรมนิวาสวรวิหาร", สตรีสาร 8 (มี.ค. 2498) :

เมื่อเตรียมรับเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นในอนาคตแล้ว วชิรญาณภิกษุก็เตรียมการป้องกันพระองค์ในขณะนั้นเช่นกัน ควณการแสดงออกมาไม่ของเกี่ยวกับการเมือง แต่ปฏิบัติตามวินัยสงฆอย่างเคร่งครัด และข้อสำคัญคือจะตองระวังความขัดแย้งที่อาจทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขุนเคืองพระราชหฤทัย แม้แต่เรื่องเล็กน้อยเช่นเมื่อครั้งที่ทรงประชวรใน พ.ศ. 2379 เคิมทรงให้หมอบรัดเล นายแพทย์มิชชันนารีอเมริกันถวายการรักษา และทรงพอพระทัยที่จะรักษาดับหมอบรัดเลมากกว่าแพทย์หลวงที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งมา แต่ก็ไม่กล้าปฏิเสธด้วยเกรงว่าจะเป็นการขัดพระบรมราชโองการ¹

วชิรญาณภิกษุทรงระมัดระวังที่จะมิให้พระเกียรติคุณที่เคร่งครัดพระวินัยของพระองค์ตองคางพรอย จึงได้มีกฎหมายตราขึ้นไปที่พระตำหนักที่ประทับโดยเค็ดขาด และคำสั่งนั้นยังได้รับการปฏิบัติตามจนทุกวันนี้² นอกจากนี้วชิรญาณภิกษุยังได้โต้ตอบเสียงเล้าลือที่ว่าพระองค์เกี่ยวของกับการเมือง ควณการนำผ้าขาวเขียนข้อความสั้น ๆ ไปติดไว้ที่หน้าว่าว่า

"ไม่ เข้า ใครเลย รักษาตัวแต่เป็นข้าแผ่นดิน"³
ออก

เพื่อเจตนาจะแสดงให้เห็นว่าพระองค์มีความเป็นกลางที่บริสุทธิ์ และจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสมอ ซึ่งที่จริงแล้วการกระทำของพระองค์มีความหมายทางการเมืองอย่างยิ่ง

¹ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31 จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาในประเทศไทย แปลโดย นายป่วน อินทวงศ์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์ตรี หม่อมเจ้าเชจรจรัสฤทธิ์ ในพระบรมวงศ์เชอ กรมพระนเรศวรฤทธิ เมื่อปีจุล พ.ศ. 2468 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), หน้า 61-62.

²สัมภาษณ์เจ้าคุณราชบัณฑิต วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อวันที่ 26 ตุลาคม พ.ศ. 2522.

³ปัจจุบันผ้าขาวนี้เก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์ตัก ภ.ป.ร. ชั้น 3 วัดบวรนิเวศวิหาร.

ณ วัดบวรนิเวศวิหารนี้ วชิรญาณภิกษุทรงมีอิสระอย่างเต็มที่ในการสร้าง
 ธรรมยุตของพระองค์ให้เป็นนิกายที่มีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับของประชาชนโดยทั่วไป หลัก
 การกลับไปสู่พุทธวจนะช่วยให้คณะสงฆ์ธรรมยุตมีเหตุผลที่ไม่ต้องอยู่ในสังกัดของนิกายใด
 แมแต่รามัญนิกายที่รับหลักปฏิบัติมา ถึงแม้ธรรมยุตจะคงอยู่ไต่มาบังคับบัญชาของกรมหมื่น
 นุชิตชิโนรสเจ้าคณะกลาง แต่ความสัมพันธ์อันดีระหว่างวชิรญาณภิกษุและกรมหมื่นนุชิตชิโน
 รสก็ช่วยให้วชิรญาณภิกษุดำเนินงานของพระองค์ได้อย่างราบรื่น

การสร้างความสำเร็จของธรรมยุตนั้นแสดงออกใน 3 รูปแบบ คือ

ก) คานสถานที่ วชิรญาณภิกษุได้ทูล เพลิดเพลินที่มียู่ในการก่อสร้าง
 วัดบวรนิเวศให้ใหญ่โตสวยงาม และได้เชิญเชิญพระพุทธรูปสำคัญของบ้านเมืองมาประดิษฐาน
 ไว้ ณ วัดนี้ด้วย

ข) คานคณะสงฆ์ธรรมยุต นับแต่วชิรญาณภิกษุทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีสงฆ์
 ที่วัดบวรนิเวศนั้น พระองค์ได้ปรับปรุงคณะสงฆ์ธรรมยุตให้มีลักษณะเฉพาะต่างไปจากพระ
 สงฆ์นิกายต่าง ๆ อย่างเห็นได้ชัด ซึ่งก่อนหน้านั้นแม่พระสงฆ์ธรรมยุตจะขึ้นชื่อว่าเคร่งครัด
 ในพระวินัย แต่การอยู่ร่วมกับพระสงฆ์มหานิกายทำให้การปฏิบัติข้อวัตรต่าง ๆ ไม่เป็นไป
 ตามพระประสงค์¹

✓ ความแตกต่างของธรรมยุตจากนิกายอื่น ๆ ที่สร้างลักษณะเอกเทศให้แก่กนิกาย
 ของตนนั้น ที่สำคัญคือ

1) วัตรปฏิบัติที่เคร่งครัด พระสงฆ์ธรรมยุตรวมทั้งสามแนวจะได้รับการ
 กวดขันให้อยู่ในพระวินัยอย่างเคร่งครัดตามพุทธบัญญัติ² เพื่อเป็นการแสดงว่าเป็นเพศ

¹ สมเด็จพระมหาคณาจารย์ราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 85.

² แลงลงการคณะสงฆ์เล่ม 11 หน้า 305. กล่าวว่สามแนววัดอื่น ๆ ส่วนมาก
 ไม่ได้รับการเอาใจใส่ให้ปฏิบัติพระธรรมวินัยเท่าที่ควร ส่วนสามแนวในวัดธรรมยุตจะได้รับการ
 ฝึกหัดให้รวมสมาคมนับพระภิกษุ นอกเสียจากอุโบสถ ปวารณาและสังฆกรรมเท่านั้น

พระมหจรรย์โดยแท้จริง อย่างไรก็ตาม มิได้หมายความว่าพระสงฆ์ธรรมยุตจะต้องปฏิบัติ ตามพุทธบัญญัติอย่างตายตัว การวางหลักปฏิบัติตามพระวินัยโดยกำหนดให้มีการพิจารณา เหตุผลและตีความหมายนั้น ทำให้วิชญาณภิกษุมีบทบาทในการกำหนดพระวินัยด้วยการเพิ่มเติมหรือตัดกฎบางอย่างออกเพื่อความเหมาะสมในการรักษาพระวินัยตามสภาพการของ พระภิกษุในสมัยนั้น¹

วัตรปฏิบัติที่วิชญาณภิกษุทรงให้ความสำคัญมากมีอยู่หลายอย่าง คือ การอุปสมบทที่ถูกต้องตามแบบแผนและว่าอัคระได้ชัดเจนนกฐานกรรม² การอุปสมบทของพระสงฆ์ธรรมยุตทำได้มากกว่าครั้งหนึ่งขึ้นไป³ โดยเฉพาะผู้ที่บวชอยู่เป็นหลักในพระพุทธศาสนาเพื่อให้แน่ใจได้ว่าเป็นพระภิกษุที่แท้จริง การอุปสมบทในสิมาน้ำเป็นที่นิยมในสมัยนั้นมากกว่าวิสุทธิตี⁴ วิชญาณภิกษุเองก็ทรงอุปสมบทรวมทั้งสิ้น 6 ครั้ง และพระศิษย์หลวงชั้นเดิมก็อุปสมบทกันไม่น้อยกว่าองค์ละ 3 ครั้ง⁵

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามว่าวัดราชาธิวาส พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี 2 เมษายน 2499 (พระนคร : โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, 2499), หน้า 147.

²สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 19.

³กี ฐานิสสร, ประวัติคณะสงฆ์ไทย..., หน้า 66-69. กล่าวว่า พระสงฆ์สยามวงศ์หรือมหานิกายบวชเพียงครั้งเดียวก็ใช้ได้แล้ว

⁴สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส "พระประวัติศรีสเลา" อ้างถึงใน ทองสืบ ศุภะมาร์ค, ประวัติวัดมกุฏกษัตริยาราม พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฉลองครบ 100 ปี 18 มกราคม 2511 (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2511), หน้า 60.

⁵สว., พุทธศาสนวงศ์, หน้า 6-9 และ 13.

การที่วชิรญาณภิกษุทรงให้ความสำคัญในเรื่องความถูกต้องของการบรรพชาอุปสมบทและสืมาภานี้¹ คงจะมีผลในการสร้างความนิยมแก่คนในสมัยนั้นไม่น้อย เนื่องจากเป็นสมัยที่ให้ความสนใจเรื่องเหล่านี้มากเป็นพิเศษ²

นอกจากนี้พระสงฆ์ธรรมยุตยังมีการแสดงออกที่มีลักษณะเฉพาะของคนในเรื่งขนาดของบาตร³ และการครองจีวรแบบหมแหวก⁴ การรับผ้าไตรพระภิกษุ⁵ การทำวัตรทั้งเช้าและค่ำด้วยค่านมัสการพระที่วชิรญาณภิกษุทรงนิพนธ์ขึ้น⁶ และพระธรรมยุตจะรื้อฟื้นธรรมเนียมทางศาสนาที่คนพบว่าเคยมีการปฏิบัติแต่ครั้งพุทธกาลมาปฏิบัติอีก เช่น การถวายสลากภัตฤดูผลไม้ การตักบาตรน้ำผึ้งในฤดูสาทร⁷

2) ความเชื่อหรือทฤษฎี วชิรญาณภิกษุทรงสอนให้คณะสงฆ์ธรรมยุต รู้จักแยกแยะระหว่างความเชื่อที่มีเหตุผลและความเชื่อในสิ่งที่ไม่สามารถอธิบายได้ ในขณะที่สังคมไทยเชื่อในเรื่องโชคกลาง ของขลัง ผีสาง และปาฏิหาริย์ต่าง ๆ พระสงฆ์ธรรมยุตจะถูก

¹ วัดบวรนิเวศ (พระนคร : ทุ่งหุ่นส่วนจำกัดศิwap, 2515), หน้า 67
กล่าวว้าวชิรญาณภิกษุทรงผูกพัทธสีมาวัดบวรนิเวศเป็นครั้งที่ 3 เมื่อ พ.ศ. 2390.

² อัจฉรา กาญจนมัย, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น..." หน้า 154.

³ ห.จ.ช., สบ. 2.54/40 ลายพระหัตถ์สมเด็จพระยาค้ำรงราชานุภาพถวายสมเด็จพะพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทราวาส (6 ตุลาคม 2478).

⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วินัยมุข เล่ม 2 (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2495), หน้า 74.

⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 20.

⁶ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 11, หน้า 303.

⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 648.

สอนไม่ให้เชื่อในสิ่งเหล่านี้ เรื่องนิทานชาดกและปาฏิหาริย์ในพุทธประวัติก็ให้ถือเสมือนเป็นนิยายธรรมดาเท่านั้น¹

วชิรญาณภิกษุทรงกล่าวว่า เรื่องความเชื่อที่เป็นเหตุและผลนี้ พระองค์มิได้รับจากวิธีการคิดของตะวันตกเพียงอย่างเดียว พุทธศาสนาได้ให้สิ่งนี้แก่พระองค์เช่นกันและอันที่จริงแล้ว ทรงมีความเห็นว่าไม่มีอะไรในพุทธศาสนาที่ขัดกับหลักปัจจุบัน²

อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่าปาฏิหาริย์ที่เกี่ยวกับบุญบารมีของวชิรญาณภิกษุในสมัยนั้นไม่ได้รับการปฏิเสธจากพระสงฆ์ธรรมยุตแต่อย่างใด

3) การศึกษาพระปริยัติธรรม วชิรญาณภิกษุทรงบอกพระปริยัติธรรมด้วยพระองค์เอง ทำให้พระสงฆ์ธรรมยุตมีกำลังใจที่จะเรียนมากขึ้น ทรงประดิษฐ์อักษรอริยกะให้ศิษย์ของพระองค์ใช้ในการเขียนภาษาบาลีแทนตัวขอมที่มักจะมีปัญหาในการอ่าน และทรงตั้งโรงพิมพ์ขึ้นในวัดบวรนิเวศเพื่อใช้พิมพ์ตำราภาษาบาลีที่เขียนด้วยตัวอักษรอริยกะแทนวิธีจารลงในใบลาน นับเป็นการนำเครื่องพิมพ์มาใช้ในกิจการทางพุทธศาสนาเป็นครั้งแรก³ ที่สำคัญคือทรงแก้ไขลักษณะการเรียนแบบเดิม ที่เรียนภาษาบาลีควบไปกับพระธรรมวินัยตามคัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรสำหรับสอบเป็นลำดับไป มาเป็นการเรียน 2 ชั้น คือ ชั้นแรก ให้เรียนไวยากรณ์จนจบมงคลที่ปีก่อน จนรู้ภาษาบาลีแตกฉานแล้วจึงเริ่มชั้น 2 โดยให้ศึกษาพระธรรมวินัยจากคัมภีร์อื่นต่อ ๆ ไป⁴

¹วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, หน้า 78 และ 82.

²เอ.บี. กริสไวลด์, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม, หน้า 36.

³สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระนิพนธ์, เล่ม 2 (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2497), หน้า 1. อักษรอริยกะเป็นอักษรที่เขียนด้วยตัวโรมัน แต่ต่อมาคนไม่นิยมใช้และกิจการโรงพิมพ์ก็เลิกไปเพราะค่าใช้จ่ายสูง.

⁴สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ความทรงจำ, หน้า 86.

ผลของการศึกษาตามแนวของพระองค์ทำให้พระสงฆ์ธรรมยุตเชี่ยวชาญภาษาบาลีถึงกับพูดได้คล่อง และเมื่อเข้าแปลพระปริยัติธรรมในสนามหลวงก็ได้เป็นเปรียญประโยคสูงมากกว่าที่อื่น ถึงเปรียญ 9 ประโยคก็หลายรูป จนมีพระจากสำนักอื่นมาขอเรียนด้วย¹ แสดงว่าเกียรติคุณทางความรู้ของการศึกษาของวชิรญาณภิกษุและพระธรรมยุตเป็นที่แพร่หลายในสังคมไทย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงมอบหน้าที่การชำระพระไตรปิฎกให้บริสุทธิแก่พระสงฆ์ธรรมยุตด้วย²

4) การเผยแพร่หลักธรรมสู่ราษฎร วชิรญาณภิกษุทรงเผยแพร่หลักธรรมของธรรมยุตสู่ราษฎรทั้งในชนบทและในเมือง ด้วยการออกชุดังคตามชนบท ส่วนในเมืองทรงโปรดให้มีการแสดงพระธรรมเทศนาเพิ่มขึ้นจากเวลาเช้าพรรษา คือ มีเทศน์ตอนเช้าสามโมงและบ่ายสามโมงของทุกวันพระ ส่วนมากจะเสด็จลงมาประทานอุโบสถศีลและเทศนาเอง วิธีเทศน์ของพระองค์นั้น โปรดให้พระสงฆ์เทศน์เอง ไม่โปรดให้แต่งหนังสือไว้เทศน์ แม้แต่เรื่องบางเรื่องที่ทรงเรียบเรียงขึ้นเพื่อให้พระเปรียญบางรูปถวายเทศนาในราชการก็โปรดให้เผาไฟทิ้งเสีย ไม่ให้มีต้นฉบับเหลืออยู่ พระองค์ทรงใช้ภาษาง่าย ๆ ในการเทศน์และอธิบายธรรมให้คนเข้าใจ ทรงชักชวนให้พุทธศาสนิกชนปฏิบัติธรรมด้วยความอาจหาญร่าเริง ปรากฏว่าคนพอใจไปฟังธรรมกันมากจนเต็มพระอุโบสถถึงกับต้องออกไปข้างนอก³

ค) ด้านผู้นำ วชิรญาณภิกษุทรงเป็นผู้นำสงฆ์ที่มีบทบาทมากทั้งทางด้านศาสนาและการเมือง เมื่อมาอยู่วัดบวรนิเวศทรงรับเป็นพระอุปัชฌาย์ให้อุปสมบทแก่กุลบุตรเอง นับว่าทรงปฏิบัติภารกิจของผู้นำนิกายใหม่เต็มที่ ยิ่งคณะธรรมยุตของพระองค์มีชื่อ

¹ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 11, หน้า 305.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระสมณสาส์นแต่ครั้งยังผนวชอยู่ วัดบวรนิเวศวิหาร (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2469), หน้า 10.

³ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 11, หน้า 303.

เสียงเป็นที่ยอมรับของสังคมมากเพียงใด วชิรญาณภิกษุในฐานะองค์ก่อตั้งและผู้นำของ
 สัทธินี้ก็มีชื่อเสียงมากขึ้นเพียงนั้น พระจริยาวัตรของพระองค์เป็นที่ประทับใจและยกย่อง
 ในหมู่ศิษย์ธรรมยุตมากกว่าเป็นแบบอย่างที่ควรปฏิบัติตาม¹

วชิรญาณภิกษุมิได้ทรงเป็นผู้นำที่เคร่งศาสนาเพียงอย่างเดียว พระองค์ยังเป็น
 ผู้ที่ทรงคุณวุฒิและได้รับการยกย่องในหมู่ชาวตะวันตกด้วยว่าเป็นผู้นำทางศาสนาที่มีอิทธิพล
 ทางหนึ่งในบรรดาชนชั้นปกครองไทยที่หัวก้าวหน้าและเป็นมิตรกับชาวต่างประเทศ โดย
 เฉพาะอย่างยิ่งต่อพวกศาสนทูต² พระองค์เป็นนักศึกษารัฐบาลที่รอบรู้ในวิทยาการและ
 มีความซาบซึ้งลึกในวัฒนธรรมตะวันตกรวมทั้งวิทยาศาสตร์ ศาสนา การเมืองและการค้า³

ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะไม่ทรงโปรดให้ข้าราชการ
 บริหารของพระองค์สนิทสนมกับฝรั่งเกินจำเป็น แต่สำหรับกรณีของวชิรญาณภิกษุนั้นพระองค์
 ไม่ทรงสามารถจะห้ามปรามได้ เนื่องจากวชิรญาณภิกษุทรงกระทำภายใต้เหตุผลทางศาสนา

ตั้งแต่วชิรญาณภิกษุได้รู้จักกับบาทหลวงปอล เลออกัวซ์ที่วัดสมอรายเมื่อ พ.ศ. 2373
 พระองค์เริ่มตื่นตัวกับความเจริญของชาติตะวันตกที่เหนือกว่าสยาม พระองค์จึงได้เรียนภาษา
 ลาติน คณิตศาสตร์และดาราศาสตร์ จากบาทหลวงปอล เลออกัวซ์⁴ และด้วยการที่ทรงกำหนด

¹ ประวัติวัดสุปฏิหาราม สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ โปรดให้พิมพ์เป็นที่ระลึกใน
 งานสมโภชครบ 100 ปีแห่งวัดสุปฏิหาราม จังหวัดอุบลราชธานี 1 มกราคม 2496
 (พระนคร : โรงพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย, 2496), หน้า 42.

² ยอร์จ ฮอวส์ เฟลด์ส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 21.

³ ดร.เคนเนท อี. แวลส์, ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย ค.ศ.
 1828-1958 (พระนคร : สภาคริสตจักรแห่งประเทศไทย, 2521), หน้า 12.

⁴ Malcolm Smith, A Physician at the Court of Siam (London:
 Country Life Limited, 1947), p. 24.

คุณสมบัติที่สำคัญของพระสงฆ์ธรรมยุตไว้ว่าจะต้องมีความรู้ ความสามารถพอจะเป็นประโยชน์แก่สังคมได้ วชิรญาณภิกษุจึงสามารถศึกษาวิทยาการต่าง ๆ จากตะวันตกได้นอกเหนือจากหลักธรรมในศาสนา โดยได้รับความช่วยเหลือทางด้านวิชาการจากมิชชันนารีอเมริกันที่เข้ามาในเมืองไทย

ความสนพระทัยของวชิรญาณภิกษุในวิทยาการตะวันตกและการที่ทรงคบหาสมาคมกับชาวตะวันตกต่าง ๆ รวมทั้งมิชชันนารีอเมริกันนิกายโปรเตสแตนต์ที่อยู่ในเมืองไทย เป็นจุดรวมที่ทำให้ทรงเข้ากับเจ้านายและขุนนาง "หัวใหม่" ในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี คือ เจ้าฟ้าจุฑามณี กรมหลวงวงษาธิราชสนิท จมื่นไวยวรนาถ¹

เมื่ออังกฤษได้ชัยชนะต่อจีนในปี พ.ศ. 2385 วชิรญาณภิกษุก็ยิ่งตระหนักในอำนาจและอิทธิพลของตะวันตกที่กำลังแผ่ขยายเข้ามาในประเทศตะวันออก พระองค์ทรงเตรียมรับเหตุการณ์ด้วยการเริ่มต้นศึกษาภาษาอังกฤษ² เนื่องจากทรงเห็นว่าภาษาอังกฤษคือกุญแจไขสู่วิทยาการของตะวันตก และเป็นประโยชน์ต่อพระองค์ทางด้านการเมืองระหว่างประเทศ พระองค์เริ่มเรียนภาษาอังกฤษกับหมอบรัดเล ต่อมาก็เลิกและทรงเริ่มเรียนอย่างจริงจังกับหมอแอสเวลในปี พ.ศ. 2386 ที่วัดบวรนิเวศโดยมีข้อแลกเปลี่ยนให้หมอแอสเวลใช้ห้องว่างในวัดห้องหนึ่งทำการสอนศาสนาและแจกใบปลิว ทั้งยังอนุญาตให้พระสงฆ์ที่สนใจมาฟังได้ด้วย ทรงศึกษาอยู่ 4 - 5 ปี ก็หยุดเนื่องจากหมอแอสเวลถึงแก่กรรม³ ความรู้ภาษาอังกฤษของพระองค์อยู่ในขั้นใช้ได้ แม้จะไม่ดีเท่ากับเจ้าฟ้าจุฑามณี

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมหมื่นมหาดราชูปถัมภ์, ความทรงจำ, หน้า 94.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 95.

³ ดร. เคนเนท อี. แวลส์, ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย ค.ศ. 1828-1958, หน้า 12.

การที่วชิรญาณภิกษุมีความรู้ในภาษาอังกฤษนั้น เป็นการยกระดับความสำคัญทางการเมืองของพระองค์ ทั้งในหมู่ชาวต่างประเทศและเสนาบดีตระกูลขุนนาง เพราะก่อนหน้านี้ เจ้าฟ้าจุฑามณีคือเจ้านายชั้นสูงพระองค์เดียวที่มีความรู้ภาษาอังกฤษดีมาก และได้รับความนิยมนอย่างมากจากฝรั่ง ขุนนางตระกูลขุนนางเห็นความสำคัญของพระองค์ว่ามีคุณสมบัติเหมาะสมในการเป็นกษัตริย์พระองค์ต่อไป¹ ส่วนชาวต่างชาติก็ยอมรับสิทธิธรรมในราชบัลลังก์ของพระองค์ และพร้อมจะสนับสนุนให้ครองราชย์เพื่อประโยชน์ทางการค้าและการเมืองของตะวันตกในอนาคต²

วชิรญาณภิกษุได้แสดงออกถึงความเป็นผู้นำทางพุทธศาสนาและนักปกครองที่มีความสามารถในการสร้างธรรมยุติกนิกาย ให้เป็นนิกายที่มีความเป็นเหตุผลและวิทยาศาสตร์ ในขณะที่เดียวกันก็รักษาวัตรปฏิบัติในครั้งพุทธกาลได้ครบถ้วน ลักษณะของธรรมยุติกนิกายทำให้ชาวต่างประเทศที่นับถือคริสตศาสนาไม่สามารถหาเหตุผลมาโต้แย้งและโจมตีพุทธศาสนาได้ ส่วนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตระหนักในความสำคัญของกลุ่มธรรมยุตเช่นกัน แม้สังฆธรรมยุตจะมีจำนวนน้อยกว่าพระมหานิกายมาก แต่ก็ประกอบด้วยพระที่มีความรู้ความสามารถและรวมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้วชิรญาณภิกษุ คราวใดที่พระสังฆธรรมยุตไม่ได้ประพฤติกองพร้อยทางค่านศาสนา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงสามารถจะหยุดยั้งการสร้างบารมีทางการเมืองของวชิรญาณภิกษุได้ นอกเสียจากต้องยอมรับในความสามารถทางศาสนาและนำสิ่งนั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่วงการศาสนาพุทธ ขณะเดียวกันก็ทรงปรับปรุงความประพฤติของพระสงฆ์มหานิกายให้ดีขึ้นด้วยการโปรดให้ชำระพระสงฆ์ประพฤติอนาจารในปี พ.ศ. 2385 ได้สั่งพระสงฆ์

¹ปิยนาด มุนนาค, "แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์...", หน้า 70.

²โปรดคุณ สุวรรณ สัจจวีรวรรณ, "เปรียบเทียบการดำรงรักษาเอกราชของประเทศไทย...", หน้า 129-130.

เสียประมาณ 500 รูปเศษ¹

การที่วชิรญาณภิกษุและกลุ่มธรรมยุตได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่ทางศาสนา เป็นการเพิ่มพูนเกียรติคุณของพระองค์และธรรมยุตให้มากขึ้นหน้าที่สำคัญที่ทรงปฏิบัติ คือ

1) การส่งสมณทูตไปลังกาในปี พ.ศ. 2380 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรึกษาพระสงฆ์ 3 รูปคือ สมเด็จพระสังฆราช กรมหมื่นนุชิตชิโนรส และวชิรญาณภิกษุ ถึงเรื่องที่จะส่งพระสงฆ์ไปกับกำนันระบิลบัวแก้วเพื่อสืบหาพระไตรปิฎกฉบับที่ขาดหายและเสาะหาพระบรมสารีริกธาตุและเพื่อฟังข่าวเรื่อกำนันที่จะมาเมืองไทย จากลังกาค้วย วชิรญาณภิกษุเป็นองค์เดียวที่เห็นสมควรจะส่งไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงอนุมัติตามพร้อมกับพระราชทานอำนาจให้วชิรญาณภิกษุจัดการเรื่องนี้ด้วย²

แสดงว่าในปีที่ 2 ที่เสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศ วชิรญาณภิกษุได้มีความสำคัญเป็นที่ยอมรับของพระเจ้าแผ่นดินในฐานะ 1 ใน 3 ของผู้นำสงฆ์แห่งราชอาณาจักรที่มีอำนาจในการตัดสินใจและการแสดงความเห็นของพระองค์ก็เป็นที่ยอมรับของพระเจ้าแผ่นดิน ในครั้งนั้นวชิรญาณภิกษุทรงตั้งพระทัยจะส่งคณะสงฆ์ธรรมยุตไปทั้งหมด ได้เลือกพระโสภิตไว้รูปหนึ่ง แต่เนื่องจากพระสงฆ์อยากไปลังกามากจึงทำให้เกิดปัญหา เมื่อพระสงฆ์คณะนี้เดินทางไปถึงสิงคโปร์ก็ถูกเรียกตัวกลับ³

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 267.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, มุตตายุตตปฎิบัติอันนี้ กำหนดข้อปฏิบัติที่ควรและไม่ควร แปลโดย พระญาณวิจิตร (สิทธิ โสจนาจนน์) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนศิริ เชมสุ โปรดให้พิมพ์เมื่อปีเถาะ พ.ศ. 2470 (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2470), หน้า 1-2.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 8.

ความล้มเหลวครั้งนี้ทำให้วชิรญาณภิกษุทรงโง่มนัสมาก เพราะเหตุเกิดจาก พระสงฆ์ธรรมยุตของพระองค์ ถึงกับบันทึกเหตุการณ์นั้นไว้ อย่างไรก็ตามเรื่องนี้มิได้ กระทบกระเทือนสถานภาพทางการเมืองของพระองค์ อีก 3 ปีต่อมาพระองค์และคณะสงฆ์ ธรรมยุตได้มีโอกาสทำหน้าที่นี้อีกครั้งหนึ่ง และได้ทำติดต่อกันจนสิ้นรัชกาลที่ 3 คือ

ปี พ.ศ. 2383 มีพระสงฆ์ลังกาเข้ามากรุงเทพฯ สอบถามคุณแล้วปรากฏว่า ข้อวัตรปฏิบัติตรงกับธรรมยุต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ไปพักที่วัด บวรนิเวศ พระสงฆ์ลังกาพักอยู่ที่วัดบวรนิเวศ 3 เดือนก็เดินทางกลับ โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้คณะสงฆ์จากวัดบวรนิเวศเดินทางไปค้ำย 5 รูป¹

ปี พ.ศ. 2386 คณะสงฆ์ธรรมยุตที่ไปลังกาเดินทางกลับมาร่วมกับคัมภีร์ที่ ยืมมา 40 เล่ม²

ปี พ.ศ. 2387 พระสงฆ์ธรรมยุตนำคัมภีร์ 40 เล่มไปคืน และยืมมาใหม่อีก 30 เล่ม³

การรับรองพระสงฆ์ลังกาตลอดจนการส่งสมณทูตไปลังกานั้น ทำให้พระเกียรติคุณของวชิรญาณภิกษุเลื่องลือไปถึงลังกาทวีปในด้านการศึกษา พระสงฆ์ลังกาได้รู้จัก คณะสงฆ์ของพระองค์ในนามว่า ธรรมยุตินิกายเป็นครั้งแรกจากสมณสาส์นภาษามคธของ พระองค์ที่ส่งไปลังกาเมื่อปี พ.ศ. 2387 และพระสงฆ์สยามวงศ์ก็คงได้รับสมญาว่ามหา นิกายในคราวเดียวกันนี้⁴

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3, หน้า 264-7.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 268.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 273.

⁴ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์, สาส์นสมเด็จ เล่ม 22, หน้า 202.

บทบาททางด้านการติดต่อสมณทูตกับลังกาเป็นประโยชน์ต่อวงการศาสนาพุทธมาก การยืมพระไตรปิฎกฉบับที่ขาดหายไปเข้ามานั้น ทำให้ไทยมีพระไตรปิฎกครบบริบูรณ์¹ โดยที่พระธรรมยุตได้ตรวจสอบคัมภีร์พระวินัยที่มีอยู่ในเวลานั้นกับที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกของฝ่ายเถรวาท เพื่อให้ได้คัมภีร์ฉบับคัมภีร์ที่ถูกต้อง² และวชิรญาณภิกษุและคณะสงฆ์ธรรมยุตยังได้ฝากผลงานสำคัญทางศาสนาด้วยการแปลพระไตรปิฎกจากภาษาบาลีออกเป็นภาษาไทย ตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงเห็นด้วยเป็นอย่างยิ่งว่าจะทำให้เกิดประโยชน์แก่ราษฎร ในรัชกาลที่ 3 จึงเกิดหนังสือแปลร้อยขึ้นหลายเรื่อง โดยเฉพาะในส่วนพระสูตร อย่างไรก็ดีก็แปลไม่จบทั้ง 3 ปิฎก³

2) ด้านการศึกษาพระปริยัติธรรม วชิรญาณภิกษุได้รับหน้าที่เป็นกรรมการสอบพระปริยัติธรรมตั้งแต่ยังประทับที่วัดมหาธาตุในปี พ.ศ. 2371 เมื่อมาประทับที่วัดบวรนิเวศแล้ว ทรงได้รับตำแหน่งสูงขึ้นเรื่อย ๆ ในปี พ.ศ. 2384 พระองค์อยู่ในอันดับที่ 5 นับจากสมเด็จพระสังฆราชลงมา⁴ จากจำนวนพระราชาคณะทั้งหมด 30 รูป ในการสอบพระปริยัติธรรมที่วัดมหาธาตุ และปี พ.ศ. 2393 อันเป็นปีสุดท้ายในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นประธานหนังสือในจำนวน 4 รูป ในการสอบพระปริยัติธรรม⁵

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 96.

² สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธเจดีย์สยาม (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2469), หน้า 127-128.

³ เสถียร โพธิ์นันทะ, พระพุทธศาสนาในราชอาณาจักรไทย, หน้า 56.

⁴ ห่องสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384) เลขที่ 25 พระกระแสรับสั่งเรื่องการสอบพระปริยัติธรรมที่วัดมหาธาตุ.

⁵ ห่องสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 189 ตอน 1 บัญชีรายชื่อพระภิกษุสามเณรสอบเปรียญธรรม.

3) คำนการให้คำปรึกษาโดยทั่วไป การที่วชิรญาณภิกษุมีความอุตสาหะในหน้าที่การงานที่ได้รับมอบหมาย และศึกษาหาความรู้อย่างจริงจังทั้งทางด้านพุทธศาสนาและวิทยาการอื่น ๆ ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องยอมรับความสามารถของพระองค์ และมักจะทรงปรึกษางานทางด้านศาสนากับพระองค์คู่กับกรมหมื่นนุชิตชิโนรสเสมอ เช่น ทรงปรึกษากกรมหมื่นนุชิตชิโนรสเรื่องการสร้างพระพุทธรูปปางต่าง ๆ 37 ปางไว้ที่หอพระปริตรและทรงปรึกษาวชิรญาณภิกษุเรื่องการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องกษัตริย์สองพระองค์ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม คือ พระพุทธรูปยอคพ้าจุฬาโลก และพระพุทธรูปเลิศล้ำนภัส¹ เมื่อวชิรญาณภิกษุเรียนภาษาอังกฤษแล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระองค์ทำหน้าที่ตรวจทานพระราชสาส์นที่โต้ตอบกับต่างประเทศร่วมกับผู้มีความรู้ทางด้านภาษาอังกฤษอื่น ๆ เช่น เจ้าฟ้าจุฑามณี ในปี พ.ศ. 2393 ที่เซอร์เจมส์ บรุก เข้ามาขอทำสัญญาทางไมตรี²

ผลทางค่านการ เมืองของวชิรญาณภิกษุจากการดำรงตำแหน่งอธิบดีสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหาร

วชิรญาณภิกษุทรงสามารถสร้างฐานอำนาจทางการเมืองได้ด้วยการบำเพ็ญบารมีในรูปแบบของผู้นำสงฆ์ และเนื่องจากศาสนาเป็นเครื่องคุ้มภัยได้เป็นอย่างดี พระองค์จึงสามารถสะสมบารมีทางด้านศาสนาและการเมืองอย่างมั่นคงและค่อนข้างจะราบรื่นมาตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่คู่แข่งสำคัญในการสืบราชสมบัติที่เป็นขราวาสของพระองค์ต่างประสบอุปสรรคที่ทำให้การสะสมบารมีนั้น ๆ ต้องชะงักหรือสิ้นสุดลงแล้วแต่กรณี เช่น ล้นพระชนม์ หรือถูกคุมอำนาจทางการเมือง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 235-237. และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 322.

²จดหมายเหตุเรื่องเซอร์เจมส์ บรุก เข้ามาขอทำหนังสือสัญญาในรัชกาลที่ 3 เมื่อปีจอ พ.ศ. 2393 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 17-

ในปี พ.ศ. 2379 เจ้านายที่มีความสำคัญในการสืบราชสมบัติมีอยู่ 3 พระองค์นอกจากวชิรญาณภิกษุ คือ เจ้าฟ้าจุฑามณี ผู้ได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และ กรมหลวงรักษมรรเสศ เจ้านายผู้มีความสำคัญรองจากพระเจ้าแผ่นดิน¹

การสร้างอำนาจของเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ซึ่งก่อกำเนิดในปี พ.ศ. 2379 นั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้ประหารพระละครบ้านพร้าวที่ซีกไพร่เมืองหนองคายมาถวายพระองค์² เหตุการณ์ครั้งนี้เป็นการเตือนทั้งเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์และเจ้านายพระองค์อื่น ๆ ให้ระวังในการสะสมกำลัง

ต่อมาเมื่อถึงปี พ.ศ. 2382 กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ก็สิ้นพระชนม์³ ส่วนกรมหลวงรักษมรรเสศยังทรงรุ่งเรืองต่อมาจนถึง พ.ศ. 2391 จึงต้องพระราชอาญาถึงสำเร็จโทษ เนื่องจากทรงกระทำความผิดหลายประการที่นำความเสื่อมเสียมาสู่พระองค์เองและราชตระกูล เช่นทรงอยู่ร่วมกับพวกละคร ไม่เอาใจใส่เจ้าจอมหม่อมมา มุจรีตรับสินบน คัดสินความไม่เป็นธรรม และของสมัญคนเพื่อตั้งตัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินหลังจากสิ้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว⁴

การประหารชีวิตกรมหลวงรักษมรรเสศนี้เป็นผลคืออย่างยิ่งในทางการเมืองต่อวชิรญาณภิกษุ เพราะเท่ากับสิ้นศัตรูที่สำคัญ และเป็นการเปิดทางให้วชิรญาณภิกษุขึ้น

¹ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31 จดหมายเหตุมิชชันนารีเข้ามาในประเทศไทย, หน้า 93.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3, หน้า 173.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 198.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 317-318.

ครองบัลลังก์ไค้กายขึ้น วชิรญาณภิกษุเองก็ทรงโสมนัสมาก ถึงกับถวายพระนามพระพุทธรูป และพระเจดีย์ในวัดบวรนิเวศว่า "พระไพรีพินาศ" และ "พระเจดีย์ไพรีพินาศ"¹

เมื่อกรมหลวงรักษมรเทศต้องพระราชอาญาในครั้งนั้น เจ้านายพระองค์อื่น ๆ ทรงหวาดหวั่นว่าจะต้องหาว่ามักใหญ่ใฝ่สูงทางการเมือง โดยเฉพาะกรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ ผู้ซึ่งเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับกรมหลวงรักษมรเทศ ในฐานะที่กรมหลวงรักษมรเทศทรงระบุนว่าจะให้เป็นวังหน้า ถ้าได้ครองแผ่นดินแล้ว อานาจในตอนปลายรัชกาลจึงอยู่กับกลุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนา²

วชิรญาณภิกษุก็ถูกเพ่งเล็งมากเช่นกันว่าทรงคบกับฝรั่งเพื่อหวังผลทางการเมือง ในช่วงเวลาที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่พอพระทัยชาติตะวันตก ตอนปลายรัชกาลนั้น มีเหตุการณ์เกิดขึ้น 2 กรณีที่พาดพิงมาถึงพระองค์ แต่ก็ทรงพ้นมาได้

เรื่องแรก เป็นเรื่อง "ระบาคกระสาปน์" ของพระยากระสาปน์กิจโกศล คือพระยากระสาปน์กิจโกศลเห็นประโยชน์ในการพิมพ์จำหน่ายกฎหมายไทย จึงได้ไปจ้างฝรั่งมิชชันนารีที่พิมพ์ เล่มแรกของหนังสือนี้ที่พิมพ์จำหน่ายไปบ้างแล้วขณะที่เซอร์ เจมส์ บรุก มาขอทำสัญญากับไทย ปรากฏว่าเซอร์ เจมส์ บรุก รู้ความที่ไทยเจรจาตีหมัด เมื่อเซอร์ เจมส์ บรุก กลับออกไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีรับสั่งให้สืบตามบรรดาผู้จ้างฝรั่งว่าผู้ใดนำความไปบอกเล่าและทรงสงส์วชิรญาณภิกษุด้วย พระยาศรีพิพัฒน์เกรงเรื่องจะรอนถึงวชิรญาณภิกษุจึงป้องกันโดยการนำหนังสือกฎหมายของพระยากระสาปน์กิจโกศลกับหนังสือพิมพ์ว่าด้วยราชการต่าง ๆ ของสังฆราชยง คือ บัลเลอกัวซ์ อย่างละ 1 เล่มไปถวาย วชิรญาณภิกษุจึงพ้นจากความสงสัย³

เรื่องที่ 2 พระพลสงครามลาว ต้องการเป็นที่เจ้าเมืองตากจึงฟ้องกล่าวโทษพระยาตาก (เกิด) เพื่อให้เรื่องมีน้ำหนักขึ้น จึงได้ระบุนวชิรญาณภิกษุซึ่งมีเสียงลือกันว่า

¹ วัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 73 และ 88.

² สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, ความทรงจำ, หน้า 110-111.

³ พระยากระสาปน์กิจโกศล, "บันทึกความทรงจำ..." หน้า 43.

"ก็คพระเนตรพระกรรม" พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าสมคบกับพระยาตาก ผู้อยู่ที่อุบลรัตน์ลอบลักสมาคมนับฝรั่งอังกฤษเมืองมะละแหม่งด้วยหนังสือลับเหมือนเป็นกบฏ และได้มายื่นหนังสือฟ้องไว้ที่กรมมหาดไทย ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประหลาดใจจึงไม่ได้ทรงอ่าน เมื่อพระพลสงครามลาวทราบข่าวจึงรีบเข้ามาทูลรับ เลื่อนให้เป็นกษัตริย์ ก็เกรงความผิดรีบไปถอนฟ้องเสีย¹

ครั้งนั้นสถานภาพทางการเมืองของวชิรญาณภิกษุจึงมั่นคงมาโดยตลอดคนนับจาก ทรงตั้งกลุ่มธรรมยุต เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใกล้จะสวรรคต พระองค์ ได้ตรัสมอบอำนาจในการเลือกกษัตริย์ให้แก่คณะเสนาบดี โดยพระองค์ทรงวิจารณ์คุณสมบัติ ของเจ้านายหลายพระองค์ที่เป็นตัวเก็งในการสืบราชสมบัติว่า

...การแผ่นดินไปข้างหน้า ไม่เห็นผู้ใดที่จะรักษาแผ่นดินได้ กรมขุนเดชะเล้าท่านก็เป็น คนพระกรรมเบา ใครจะพูดอะไรท่านก็เชื่อง่าย ๆ จะเป็นใหญ่เป็นโตไปไม่ได้ กรม ขุนพิพิธเล้าก็ไม่รู้จักการงาน ปัญญาก็ไม่สอดคล้องไปใคร่ คิดแต่จะเล่นอย่างเดียวกับที่สติ ปัญญาพอจะรักษาแผ่นดินได้อยู่ก็เห็นแต่ทวนฟ้าใหญ่ ฟานอย² พระองค์ ก็ทรงรังเกียจ อยู่ว่าทวนฟ้าใหญ่ดีอย่างไร ฤา เป็นเจ้าแผ่นดินขึ้นก็จะให้พระสงฆ์หม่อมมาอย่างมอญ เสียหมดทั้งแผ่นดินคอกกระบุง ทวนฟานอยเล้าก็มีสติปัญญาวิชาการช่างและการ ทหารต่าง ๆ อยู่ แต่ไม่พอใจทำราชการ รักแต่การ เล่นสนุกเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึง มิได้ทรงอนุญาต ฤๅเจ้าชายชาวราชการเขาจะไม่ชอบใจ จึงไปรคอนุญาตให้ตามใจ คนทั้งปวง สดแต่แต่เห็นพรอมเพรียงกัน...²

จากนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชหัตถเลขาถึงกรม ขุนเดชะอิศรระบายความในพระทัยเกี่ยวกับการหม่อมหลวงของพระสงฆ์ธรรมยุตว่า ทำให้ เสียเกียรติยศแผ่นดิน แต่ที่พระองค์ทรงนิ่งมาตลอดเป็นเพราะเกรงจะแตกความสามัคคีกัน พระองค์ได้มอบจิ๋วรฉินหนึ่งให้นำไปถวายกรมหมื่นนุชิตชิโนรสด้วย มีรับสั่งว่าถ้าครองไม่ได้

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงพระยา วิจิตรชลธี พ.ศ. 2404", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2, หน้า 45-46.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3, หน้า 369-370.

ก็ให้นำกลับมามาถวาย¹

เมื่อวชิรญาณภิกษุทรงทราบเรื่องก็ได้ทำคำปฏิญาณฉบับหนึ่ง ถวายกรมหมื่นนุชิตชิโนรสว่าไม่ได้ทรงคิดไปถึงการแผ่นดิน แยกทรงคล้อยตามพระสงฆ์หลายรูปไปว่า การปฏิบัติเช่นนั้นถูกต้องตามพระวินัย จึงพลอยทรงตามไปด้วย เมื่อเรื่องนี้ทำให้สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชไม่พอพระทัย ก็จะเปลี่ยนแปลงใหม่โดยอ้างคำบัญชาจากกรมหมื่นนุชิตชิโนรส เจ้าคณะกลาง²

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า เมื่อถึงทางเลือกสุดท้ายระหว่างตำแหน่งผู้นำทางศาสนาและกษัตริย์แล้ว พระองค์ก็ได้ยืนยันความถูกต้องของพระวินัยอีกต่อไป วชิรญาณภิกษุได้กลับมามากรองจีวรแบบห่มคลุม และให้พระสงฆ์ธรรมยุตครองแบบนั้นด้วยทั้งหมด³ แต่ก็มีศิษย์หลวงชั้นเดิมบางรูปที่เชื่อมั่นในความถูกต้องของพระวินัยยังคงห่มแหวกอยู่เช่น สมเด็จพระวันรัตน์ (ทับ พุทฺธสิริ)⁴

วชิรญาณภิกษุยังได้แสดงความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยการนำพระสงฆ์ไปอธิษฐานในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ขอให้พระโรคหายและพระชนม์ยั่งยืนนาน⁵

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4, ความทรงจำ, หน้า 107.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 109. และพระราชปณิธานที่ 8 ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชปรารภเรื่องพระสงฆ์ไทยห่มผ้าอย่างมอญ และวชิรญาณภิกษุได้ทำคำปฏิญาณถวายกรมหมื่นนุชิตชิโนรสฉบับหนึ่ง, ประชุมพระราชปณิธาน, หน้า 237, 238.

³ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4, ความทรงจำ, หน้า 110.

⁴ ชนิต อยู่โพธิ์ (เรียบเรียง), ตำนานสมเด็จพระวันรัตน์ และสมเด็จพระราชาคณะผู้ทรงสมณศักดิ์..., หน้า 30.

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3, หน้า 371.

วชิรญาณภิกษุจึงเป็นเจ้านายพระองค์เดียวในบรรดาผู้ถูกวิจารณ์ที่สามารถแก้ไขสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่พอพระทัยได้ทันที

ในระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนัก และยังไม่ได้เลือกเจ้านายพระองค์ใดขึ้นครองราชย์นั้น เป็นเหตุให้เกิดหวาคระแวงกันต่าง ๆ ถึงกับกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ทรงระคมเข้าไปในกรมเข้ามารักษาพระองค์ ด้วยเกรงจะถูกจับเหมือนกรมหลวงรักษารวมเรศ หรือที่ถูกถอดยศเป็นหม่อมไกรสร พระยาศรีสุริยวงศ์ (จมีนไวยวรนาถ) จึงแก้ไขโดยเอาทหารบรรทุกเรือมาจากปากน้ำ แล้วทูลกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ให้ปล่อยเข้าไปในกรมไปเสียให้หมด กรมขุนพิพิธภูเบนทร์จึงต้องทำตาม¹

จากนั้นเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมและคณะเสนาบดีจึงปรึกษากัน และลงมติให้อัญเชิญวชิรญาณภิกษุให้ลาผนวชขึ้นครองราชย์ โดยมีกลุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนาคเป็นแรงผลักดันที่สำคัญ และได้รับความสนับสนุนจากเจ้านายหลายพระองค์ที่มีอิทธิพลคือ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ กรมหมื่นเคชอติศร²

วชิรญาณภิกษุยอมรับคำเชิญนั้นด้วยเหตุผลว่า ทรงเห็นแก่ประโยชน์อันใหญ่หลวงของคนทั้งหลายในวันข้างหน้า³ แต่มีข้อแม้ว่าจะต้องมอบราชสมบัติให้เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ด้วย ทรงอ้างว่าซาตาของสมเด็จพระอนุชาแรงถึงจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน⁴ แต่ความจริงน่าจะเป็นเพราะทรงตระหนักถึงบารมีและอำนาจทางการเมืองของ

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมหมื่นวชิรญาณวชิโรดม, ความทรงจำ, หน้า 111-112.

² วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, หน้า 22.

³ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 8, "พระคำรัสของสมเด็จพระมหาสมณะเรื่องตั้งธรรมเนียมถวายพระราชาสุลตแล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันมหาปวารณาประจำปี", หน้า 221.

⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมหมื่นวชิรญาณวชิโรดม, เรื่องเดียวกัน, หน้า 112.

เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์มากกว่า

ครั้นถึงวันที่ 3 เมษายน พ.ศ. 2394 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สวรรคต วชิรญาณภิกษุจึงไต่ถามนางและเสด็จจากวัดบวรนิเวศวิหารมาประทับ ณ พลับพลา ซึ่งเสนาบดีสร้างไว้รับเสด็จบริเวณโรงแสงต้น ระหว่างที่ยังไม่ได้ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก¹

2. ทัศนคติที่ขอบบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทย

การใช้ชีวิตตามแบบสมณเพศของวชิรญาณภิกษุทำให้พระองค์มีทัศนคติที่ขอบบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ต่างไปจากเดิม แม้ว่าจะยังทรงเห็นความสำคัญของกษัตริย์ที่มีต่อระบบการปกครองในฐานะหัวใจของแผ่นดิน²

จากการที่ทรงคลุกคลีกับราษฎรทั้งในพระนครและหัวเมือง อันเป็นไปเพื่อการชุกชุมและสังฆกิจอื่น ๆ รวมทั้งการคบหาสมาคมกับชาวต่างชาติ ได้ศึกษาวิชาความรู้และภาษาตะวันตก เช่น ลათิน อังกฤษ ทำให้วชิรญาณภิกษุเห็นขอบบพร่องในบทบาทของพระมหากษัตริย์ที่จะต้องแก้ไขหลายประการ คือ ทรงเห็นว่าพระมหากษัตริย์นั้นอยู่ในฐานะที่เหมือนพระประธานซัดสมาธินั่งแท่นสูงอยู่ในพระอุโบสถ

...ตั้งแต่แรกก่อกำแรกหลอแรกตั้งมาจนวันทำลายสาบสูญไป ไม่ได้ออกไปนอกพระอุโบสถเลย ไม่ไฉนังไกลใครเลย ถึงผู้ไปมาไหวกราบก็อยู่แต่ไกล ๆ พระเนตรลืมไปนอยก็ไม่เห็นอะไร พระกรรณหอยถึงพระอังก์ก็ไม่ได้ยินอะไร ก็ควยเหตุที่เป็นอย่างนี้ ก็เป็นที่เดินเลอโลเลรอบไป...³

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 115. และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 17.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1, หน้า 1.

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "คำพิพากษาเรื่องคดีทูลลอมวง", หน้า 128.

เพราะฉะนั้นเจ้านายและขุนนางจึงมีโอกาสชมเฝ้าราษฎรให้ได้รับความเคื้อครอนอยู่เสมอ บรรดาบ่าวไพร่ก็เอาอำนาจของขุนนาง เจ้านายไปเที่ยวชมเฝ้าราษฎรอีกต่อหนึ่ง¹ โดยที่พระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงทราบ เนื่องจากระบบการร้องฎีกาอันเป็นวิธีเดียวที่ภคิตรีย์จะได้รับความทุกข์สุขของราษฎรก็ค่อนข้างจะเป็นพิธีการมากกว่าจะอำนวยความสะดวกให้อย่างแท้จริง² ทั้งยังถูกกีดกันจากผู้มีอำนาจ ดังนั้นสภาพที่เป็นจริงในรัชกาลที่ 3 คือ "พระเจ้าลูกเธอ และตำรวจมีอำนาจเที่ยวเกาะกุมราษฎรชาวบ้านมาชำระความตามอำเภอใจ แล้วอุบถุตรหลานหญิงสาวชาวแพชาวบ้านเอาไปเป็นห้าม ทำดังนี้เนื่อง ๆ ราษฎรก็ไม่สู้ได้ความทุกข์ ไม่อาจเข้าร้องถวายฎีกาได้"³ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเสมอนี้ทำให้วิญญานภิกษุทรงสังเวชกับไพร่บ้านพลเมืองยิ่งนัก⁴ และได้ทรงตั้งพระทัยไว้ว่า ในรัชสมัยของพระองค์ "การสิ่งใดที่เป็นที่ขัดข้องให้ราษฎรได้รับความเคื้อครอนนั้นจะมีให้แก้ไข"⁵

จากการที่วิญญานภิกษุได้มีโอกาสศึกษาวิทยาการแบบตะวันตก และทราบสภาพการบ้านเมืองของประเทศตะวันตกที่เจริญกว่าไทยนั้น⁶ ทำให้พระองค์ทรงเห็นว่า

¹ท.จ.ช., กท. ร.4 เล่ม 7 จ.ศ. 1216 (พ.ศ. 2397) สารตราว่า ค่ายประกาศไม่ให้เจ้า ขุนนาง ในกระบวนเสด็จแยงชิงของราษฎร.

²วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, หน้า 29.

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3, หน้า 365.

⁴ท.จ.ช., กท. ร.4 เล่ม 7 จ.ศ. 1216 (พ.ศ. 2397) สารตราว่า ค่ายประกาศไม่ให้เจ้า ขุนนาง ในกระบวนเสด็จแยงชิงของราษฎร.

⁵"ประกาศว่าค้ายาวไพร่ของผู้มีอำนาจออกไปอยู่หัวเมือง" ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400 (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2503), หน้า 152.

⁶ท.จ.ช., ร.41ก/1 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงนายและนางเอ็คคีแห่งวอเตอร์ฟอร์ด ลงวันที่ 18 พฤศจิกายน 2394.

พระมหากษัตริย์และรัฐบาลยึดถือในโบราณราชประเพณีที่ล้าสมัย ทำให้รัฐบาลนั้นเป็นผู้ซึ่ง
 "จมลึกอยู่ในความขมใจแลความปรารถนาอันมีคมนไปด้วยความไม่รู้"¹ เมื่อรัฐบาลเต็ม
 ไปด้วยความไม่รู้ ราษฎรก็เช่นกันเต็มไปด้วยความต่ำต้อยและอับความรู้² ดังนั้นเมื่อ
 วิชาญภิกษุทรงรับที่จะครองราชย์แล้วนั้น ทรงมีรับสั่งกับมิชชันนารีชาวอเมริกันที่เข้าเฝ้า
 เพื่อถวายความจงรักภักดีถึงเจตนาของพระองค์ว่า จะปกครองบ้านเมืองตามแบบกษัตริย์
 อังกฤษ และจะตั้งโรงเรียนแบบใหม่ ให้นักเรียนได้เรียนภาษาอังกฤษและวิทยาการใหม่ ๆ
 ของฝรั่ง³

พระคำริทอการดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัว

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยต้องเผชิญกับประเทศ
 จักรวรรดินิยมตะวันตกอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ซึ่งแต่เดิมประเทศที่ไทยติดต่อสัมพันธ์ด้วยใน
 รูปแบบต่าง ๆ คือ พม่า ญวน และจีน โดยมีพม่าเป็นศัตรูเก่าของไทย ญวนคือคู่แข่งที่ชิง
 ความเป็นใหญ่เหนือดินแดนเขมรและลาว ส่วนจีนเป็นประเทศคู่ค้าที่มีความสำคัญทาง
 เศรษฐกิจต่อไทยมาก การค้าในรูปบรรณาการระหว่างไทยกับจีนขยายตัวมากในสมัยของ
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าไทยได้ส่งเครื่องบรรณาการไปจิมก่องพระเจ้ากรุงจีน
 ปีเว้นปี แทนที่จะส่งไป 3 ปีต่อครั้ง⁴

เมื่อประเทศสยามมีผลประโยชน์ทางการค้าอยู่กับจีน จึงมิได้เห็นความจำเป็น
 ที่จะค้าขายกับฝรั่งที่เข้ามาติดต่อกัน ทั้งยังเกรงอันตรายทางการเมืองจากฝรั่งด้วยจากบท

1 เรื่องเดียวกัน.

2 เรื่องเดียวกัน.

3 ยอร์จ ฮอวส์ เฟลด์ส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 62.

4 วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, หน้า 231.

เรียนในอดีตที่ฝรั่งเศสเคยทำกับไทยในสมัยสมเด็จพระนารายณ์¹ ไทยจึงคบกับฝรั่งอย่าง
ระมัดระวัง สิ่งเดียวที่ไทยต้องการในบรรดาสินค้าของฝรั่งคือ อาวุธปืน²

อังกฤษเป็นประเทศแรกที่เริ่มแผ่อิทธิพลเข้ามาในไทย พร้อมกับนโยบายการ
ค้าแบบเสรีของบริษัทอินเดียตะวันออก (East India company) ตอนแรกไทยยัง
เกรงอำนาจของอังกฤษ ไม่ต้องการจะทำสัญญาด้วย ถึงแม้จะแสดงความเป็นไมตรีต่อ
อังกฤษเป็นอย่างดี ต่อเมื่ออังกฤษได้ชัยชนะเหนือพม่าครั้งแรกแล้วไทยจึงได้ยอมทำสนธิ
สัญญามิตรภาพและการพาณิชย์ฉบับแรกกับอังกฤษโดยมี รอยเอกเฮนรี เบอร์นี เป็นตัวแทน
เมื่อ พ.ศ. 2369 ข้อความในสัญญานี้ให้อำนวยประโยชน์ให้แก่ทั้งอังกฤษและไทยทางค้า
การเมืองบริเวณรัฐมลายู ส่วนทางด้านการค้าที่มุ่งจะให้ดำเนินไปโดยเสรีนั้น ทางอังกฤษ
มองว่ายังให้เสรีไม่พอ ขณะเดียวกัน ทางไทยถือเป็นผลเสียหายทางการคลังที่จะต้อง
แก้ไขต่อไป³ และเรื่องผลประโยชน์จากวิธีการค้าที่ต่างกันเป็นสาเหตุสำคัญของความขัดแย้ง
ที่เกิดขึ้นในเวลา 10 ปีก่อนสิ้นรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง
รัฐบาลไทยกับอังกฤษและอเมริกา ซึ่งส่งเอ็ดมันด์ ร็อบเบอร์ต (Edmund Roberts) เข้า
มาทำสัญญาทำนองเดียวกับเบอร์นีในปี พ.ศ. 2375⁴

ในระยะแรกที่ทำสนธิสัญญาเบอร์นีนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงเป็นมิตรกับฝรั่งที่เข้ามาค้าขายและพวกสอนศาสนาที่อยู่ในเมืองไทย⁵ การค้าระหว่าง

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 234-235.

² John Crawford, Journal of an Embassy from Governor General
of India to the Coarts of Siam and Cochin China, 2nd ed. (London :
Colburn and Pentley, 1830) Vol. I, p. 137-138.

³ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, หน้า 249

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 260-261.

⁵ บอร์จ ฮิวส์ เฟลทส์, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 15.

สยามกับยุโรปได้เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยมีน้ำตาลเป็นสินค้าออกที่สำคัญ¹ เนื่องจากพื้นฐานทางเศรษฐกิจไทยที่ต่างจากยุโรป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและรัฐบาลจึงค่อย ๆ วางกฎเกณฑ์จำกัดการค้าขายออกมาเรื่อย ๆ ตามแบบฉบับการผูกขาดทางการค้าโดยหลักเลี้ยงสัญญาที่ทำไว้ ทำให้เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรงกับฮันเตอร์พ่อค้าอังกฤษที่ค้าขายอยู่ในเมืองไทย จนถึงขั้นฮันเตอร์ออกนอกประเทศในปี พ.ศ. 2387 ฮันเตอร์ขู่ว่าจะให้รัฐบาลอังกฤษส่งเรือรบเข้ามาดูแลผลประโยชน์ทางการค้า² ความก้าวร้าวของฮันเตอร์ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชุนเคืองชาวต่างชาติที่อยู่ในเมืองไทยไปค้าย³ และพระองค์ทรงไม่พอพระทัยยิ่งขึ้นต่อกรณีที่มาทหลวงฝรั่งเศสคนหนึ่งไม่ยอมปฏิบัติตามพระราชโองการให้ปล่อยสัตว์ในคราวที่อธิวาตถกโรคระบาดในปี พ.ศ. 2392 จนถึงขั้นบาทหลวงรูปนั้นออกนอกประเทศ⁴

ชัยชนะของอังกฤษเหนือจีนส่งผลให้ไทยไม่ไว้ใจการรุกรานจากอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้เสริมการป้องกันทางเมืองสมุทรปราการให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น โดยเล่นสายโซ่ขามแม่น้ำเจ้าพระยาไว้ป้องกันเรือข้าศึก⁵ สมเด็จพระ

¹ ฟอร์ดเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, หน้า 258.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3, หน้า 279.

³ Spensor St. John, The Life of Sir James Brooke, Rajah of Sarawak : From his Personal Papers and Correspondence (London : Blackwood, 1879), p. 221-222.

⁴ ยอร์จ ฮอวส์ เฟลตส์, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 32.

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3, หน้า 279-280.

พระยาคำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่าบางทีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเชื่อคำบอกของจีนที่ว่าแพ่งครามเพราะไม่ได้เตรียมตัว และว่าอังกฤษมีแสนยานุภาพแต่ในทะเล จึงคิดว่าไทยจะป้องกันอังกฤษได้¹ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนสวรรคตยังได้เตือนพระยาศรีสุริยวงศ์ให้ระวังฝรั่งในกาลข้างหน้า² ไม่ทรงปรารถนาที่จะผูกพันทางการเมืองกับฝรั่งมากไปกว่าที่เป็นอยู่ เรื่องนี้สะท้อนให้เห็นจากการไม่ยอมแก้ไขสนธิสัญญาที่ทำไว้กับต่างประเทศ ทั้งกับอเมริกาซึ่งส่งโยเซฟ บัลเลสต์เตีย (Joseph Balestier) ในปี พ.ศ. 2393 และเซอร์เจมส์ บรูก (Sir James Brooke) ทูตอังกฤษที่เดินทางเข้ามาในปีเดียวกัน³

การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสงวนท่าทีในการรักษามลประโยชน์ของสยาม และไม่ยอมผ่อนปรนตามความต้องการของชาวต่างประเทศมากนัก ทำให้ชาวต่างประเทศไม่พอใจ และมองพระองค์ว่าเป็นอุปสรรคต่อการขยายอิทธิพลทางการค้าและการเมือง ดังที่เซอร์เจมส์ บรูก ได้กล่าวไว้ว่า ประเทศสยามเป็นประเทศที่มีค่าควรแก่การสนใจยิ่ง ในการค้าขายก็เจริญ แต่รัฐบาลหญิงถือดีและพระมหากษัตริย์เป็นปรปักษ์ต่อชาวยุโรปทั้งหลาย⁴

วชิรญาณภิกขุ นั้นทรงตระหนักในแสนยานุภาพของอังกฤษ เช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ความที่ทรงได้ข้อมูลโดยตรงจากการติดต่อกับชาวต่าง

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 101-102.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3, หน้า 370.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3, หน้า 334 และ 340.

⁴ กรมศิลปากร, ชีวประวัติเซอร์ เจมส์ บรูก, หน้า 66.

ประเทศ และหนังสือพิมพ์ในเมืองจีน สิงคโปร์ และปีนัง¹ ทำให้ทรงมีความคิดเรื่องการดำเนินนโยบายต่างประเทศต่างไปจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ทรงเห็นว่าท่าทีของไทยนั้นจะทำให้เกิดอันตรายต่อชาติบ้านเมืองและการป้องกันปากน้ำไม่ให้ฝรั่งเข้ามาพระนครได้นั้น แท้จริงแล้วไม่สามารถป้องกันได้ ทางเดียวที่จะทำให้สยามปลอดภัยในอนาคตได้คือ ต้องรับทำหนังสือสัญญาโดยค้ำใจไม่มีตรีจิตต่อกัน แล้วจึงชี้แจงฉันทมิตรให้ลบลบยอมผ่อนผันในข้อสัญญา และทรงพระดำริว่าต่อไปภายหน้า สยามจะต้องเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที จึงควรจะปรับประเทศให้ชาติตะวันตกนิยมว่าไทยพยายามบำรุงเมืองให้เจริญตามอารยธรรมจึงจะปลอดภัยได้มั่นคง² ซึ่งพระองค์ก็ได้ปฏิบัติตามนโยบายที่ประนีประนอมนี้เมื่อครองราชย์แล้ว

ผลของทัศนคติและพระดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่างที่ทรงผนวช

ทัศนคติทางการเมืองที่พัฒนาในช่วงผนวชของวชิรญาณภิกขุ ทำให้พระองค์เปลี่ยนแปลงจากนักปกครองอนุรักษนิยมมาเป็นนักปกครองที่รอบรู้และทันต่อสถานการณ์ทั้งการเมืองภายในและการต่างประเทศแม้จะอยู่ในสมณเพศก็ตาม ด้วยคุณสมบัติที่เหมาะสมที่สุดกับการเมืองภายในและภายนอกประเทศของวชิรญาณภิกขุ พระองค์ก็ได้รับการอัญเชิญให้ลาผนวช ครองราชย์

การขึ้นครองราชย์ของวชิรญาณภิกขุนั้น เป็นชัยชนะขั้นสูงสุดทางการเมืองของพระองค์ที่บรรลุความปรารถนาสูงสุดในช่วงผนวช และเป็นจุดเริ่มต้นของการปฏิบัติในฐานะพระมหากษัตริย์องค์ต่อไปที่เตรียมความคิดทางการเมืองไว้แล้ว

แต่การดำเนินการตามแนวคิดทางการเมืองของวชิรญาณภิกขุนั้นมิได้นำความสำเร็จมาสู่พระองค์เพียงอย่างเดียว สิ่งที่มาพร้อมกับความสำเร็จคือปัญหา 2 ประการ

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ความทรงจำ, หน้า 101.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 122.

ที่เกี่ยวกับสถานภาพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ

1. ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์และสถาบันศาสนา

ในขณะที่วชิรญาณภิกขุอาศัยกลุ่มธรรมยุติกนิกายเป็นฐานทางการเมืองของพระองค์กลับมาสู่อำนาจทางการเมืองนั้น ใค้ก่อให้เกิดความไม่พอใจในหมู่พระสงฆ์สยามวงศ์บางพวกที่มีอยู่เดิม เนื่องจากวชิรญาณภิกขุตั้งกลุ่มธรรมยุตด้วยการปฏิเสธพระสงฆ์สยามวงศ์ ถึงแม้ว่าวิธีการและแนวคิดของวชิรญาณภิกขุที่ตั้งกลุ่มธรรมยุต จะเป็นที่เลื่อมใสของพระสงฆ์สยามวงศ์จำนวนหนึ่ง จนเข้ามาบวชแปลงเป็นธรรมยุต แต่ก็มีพระสงฆ์บางรูปที่ไม่เห็นด้วยว่า ลัทธิธรรมยุตจะดีกว่านิกายเดิมและได้ปฏิเสธที่จะเข้าร่วมตามคำชวนของวชิรญาณภิกขุ เช่น สมเด็จพระพุฒาจารย์โต พรหมรังสี¹ ความไม่สมัครสมานสามัคคีระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตและสยามวงศ์คงมีการแสดงออกชัดเจนพอสมควร ในการสอบพระปริยัติธรรมคราวหนึ่ง ทางกรมสังฆการีได้เขียนข้อความทำนองขอร้องให้พระสงฆ์สามัคคีกันเพื่อเห็นแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว²

วชิรญาณภิกขุก็ทรงทราบเรื่องเหล่านี้ดี แต่มิได้ทรงพยายามหาทางแก้ไขแต่อย่างใด ทรงเห็นว่าเป็นเรื่องธรรมดาของพวกที่ยังเป็น "อามิสหายาท งมงาย กระจ่างถือตัว"³ เนื่องจากความไม่พอใจของพระสงฆ์สยามวงศ์ยังมีได้มีผลกระทบตอเสถียรภาพของพระองค์และธรรมยุตโดยตรง จนกระทั่งพระองค์ได้ขึ้นครองราชย์จึงเป็นปัญหาหนักที่จะต้องทำให้พระสงฆ์ทั้งสองนิกายสามัคคีกันและยอมรับพระองค์ในฐานะธรรมราชา

¹ วิชาชัย อิศรางกูร ณ อยุธยา, ประวัติสมเด็จพะพุฒาจารย์โต พรหมรังสี, หน้า 591-592.

² โปรตศุรายละเอียดยใน ห้องสมุดวชิรญาณ, จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2385) เลขที่ 25 พระกระแสรับสั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า, ว่าด้วยการสอบพระปริยัติธรรมที่วัดมหาธาตุเมื่อปีฉลู จ.ศ. 1203.

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, หน้า 352-353.

2. พระราชอำนาจและความมั่นคงขององค์พระมหากษัตริย์

การขึ้นครองราชย์ของวชิรญาณภิกษุเป็นความสอดคล้องของผลประโยชน์ทางการเมืองระหว่างพระองค์กับกลุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนาค วชิรญาณภิกษุทรงมีคุณสมบัติที่เหมาะสมและมีลัทธิธรรมในราชสมบัติ แต่พระองค์ก็ยังไม่มีการและอำนาจทางการเมืองโดยตรง จึงต้องอาศัยความสนับสนุนจากเสนาบดีตระกูลขุนนาค

ส่วนทางตระกูลขุนนาคนั้นคงจะคาดการณ์ได้ว่า ถ้าสนับสนุนวชิรญาณภิกษุซึ่งยังไม่มีอำนาจทางการเมืองมากนักให้เป็นกษัตริย์ จะเป็นผลดีต่อการเพิ่มพูนอำนาจทางการเมืองให้กลุ่มของตน เนื่องจากเป็นผู้สนับสนุนที่มีฐานอำนาจมากกว่า ทำให้สามารถต่อรองอำนาจกับกษัตริย์ได้¹ ในทางตรงกันข้ามถ้าหากเลือกเจ้านายพระองค์อื่นที่มีอำนาจทางการเมืองเข้มแข็งขึ้นมาเป็นกษัตริย์ เช่น เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ อำนาจและผลประโยชน์ที่กลุ่มของตนได้รับอยู่จะต้องถูกตัดทอนลงหรือถูกจำกัดเพื่อความปลอดภัยของราชบัลลังก์ ดังนั้นจึงได้เลือกสนับสนุนวชิรญาณภิกษุอย่างแข็งขัน แม้ว่าตระกูลขุนนาคจะเคยร่วมงานกันมาอย่างใกล้ชิดกับเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ก็ตาม

เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงมีความปรารถนาในราชบัลลังก์เช่นกัน แต่ที่มีไฉ่ชัชวาลนั้น คงเป็นเพราะทรงคำนึงถึงความเป็นพี่น้องร่วมสายโลหิต และทรงยอมรับว่าวชิรญาณภิกษุมีลัทธิในราชบัลลังก์เหนือกว่าพระองค์ ดังที่เคยตรัสถามวชิรญาณภิกษุว่า "พี่เถนจะเอาสมบัติหรือไม่ ถ้าไม่เอาฉันจะเอาเอง"²

¹ ปิยนาด ขุนนาค, "แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชศรีสุริยวงศ์...", หน้า 69.

² โสมทัต เทเวศร์, เจ้าฟ้าจุฑามณี, (พระนคร : แพร่พิทยา, 2513), หน้า 166.

เพราะฉะนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ พระองค์
จึงมีพระราชอำนาจไม่เต็มที่ ถึงแม้จะมีความชอบธรรมก็ตาม ความมั่นคงของพระองค์ขึ้น
อยู่กับกลุ่มอำนาจทางการเมืองของตระกูลขุนนาง และเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์พระ
อนุชาผู้มีสิทธิธรรมรองจากพระองค์

ปัญหาทั้งสองประการที่ได้มาพร้อมกับตำแหน่งกษัตริย์นี้จะเป็นปัจจัยพื้นฐานที่มี
ผลต่อพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และนโยบาย
ทางการเมืองของพระองค์ด้วย

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย